

BOŠ
BEOGRADSKA
OTVORENA
ŠKOLA

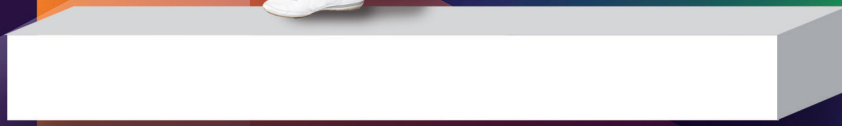

#EY
3A TEBE

ISTRAŽIVANJE O POTREBAMA MLADIH SA INTELEKTUALNIM TEŠKOĆAMA I NJIHOVIH RODITELJA NA TERITORIJI GRADOVA BEOGRAD I NIŠ

NAZIV PUBLIKACIJE:

Istraživanje o potrebama mladih sa intelektualnim teškoćama i njihovih roditelja na teritoriji gradova Beograd i Niš

AUTORI:

**doc. dr Jelena Tanasijević
Marija Nijemčević Popovski
Nikola Tanasković**

IZDAVAČ:

**Udruženje građana Evo ruka
*www.evoruka.org***

ZA IZDAVAČA:

Ana Knežević

MESTO IZDAVANJA:

Beograd

GODINA IZDANJA:

2024.

Ova publikacija objavljena je uz finansijsku pomoć Evropske unije. Za njenu sadržinu odgovorno je isključivo Udruženje građana Evo ruka i ono ne odražava nužno stavove Evropske unije.

Svi pojmovi upotrebljeni u muškom gramatičkom rodu podrazumevaju i ženski rod lica na koja se odnose.

SADRŽAJ:

1.	Uvod	3
2.	Metodologija istraživanja	4
3.	Opis problema i kontekst istraživanja	6
4.	Nacionalni okvir pružanja podrške mladima sa intelektualnim teškoćama	9
	4.1. Normativni okvir	9
	4.1.1. Strateški okvir pružanja podrške mladim osobama sa intelektualnim teškoćama	15
5.	Analiza lokalnih politika koje uređuju položaj mladih sa intelektualnim teškoćama	16
	5.1. Analiza politika grada Beograda	17
	5.2. Analiza politika grada Niša	19
6.	Rezultati terenskog istraživanja	23
	6.1. Položaj i potrebe mladih iz perspektive mladih sa intelektualnim teškoćama	23
	6.2. Položaj i potrebe mladih sa intelektualnim teškoćama i njihovih porodica iz perspektive roditelja	26
	6.2.1. Demografski podaci	26
	6.2.2. Obrazovne potrebe mladih i zaposlenje	27
	6.2.3. Usluge socijalne zaštite - dostupnost i usklađenost sa potrebama mladih	28
	6.2.4. Zdravstvene potrebe mladih	29
	6.2.5. Slobodno vreme mladih i odnosi sa drugima	30
	6.2.6. Podrška roditeljima mladih sa intelektualnim teškoćama	31
	6.3. Položaj i potrebe mladih iz perspektive relevantnih aktera	33
7.	Zaključna razmatranja i preporuke za unapređenje politika	36
8.	Izvori	40

1. UVOD

Deci i mladima sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, kao i njihovim porodicama neophodno je obezbediti fleksibilnu i sveobuhvatnu podršku kroz proces odrastanja, razvoja, socijalizacije i socijalnog uključivanja. Mladi sa intelektualnim teškoćama predstavljaju posebnu grupu kada govorimo o osobama sa smetnjama u razvoju i/ili invaliditetom, s tim da oni u Republici Srbiji nisu adekvatno prepoznati kao zasebna grupa kojoj je potrebna posebno dizajnirana i prilagođena podrška. Uprkos činjenici da je u Republici Srbiji tokom poslednjih godina došlo do poboljšanja na nivou zakonodavnog okvira, mladi sa intelektualnim teškoćama, kao i njihove porodice se i dalje suošavaju sa teškoćama u pogledu kvaliteta i dostupnosti socijalnih, obrazovnih i zdravstvenih usluga, zaposlenja, ali i sa problemima nedovoljne finansijske podrške za dodatne troškove koje ova vrsta teškoća iziskuje.

Ove mlade osobe, kao i njihove porodice se nalaze u dodatno osetljivoj i izazovnoj situaciji kada se završi proces školovanja, s obzirom da nema adekvatno kreiranih usluga u zajednici koje bi ovim mladim ljudima omogućile kvalitetniji život i socijalizaciju. Pored toga, poznato je da se većina njih suočava i sa rizikom od siromaštva, imajući u vidu otežan pristup tržištu rada i slabo razvijene veštine za zapošljavanje. Sa druge strane, ni prilike u oblasti zaposlenja nisu u dovoljnoj meri prilagođene potrebama ove ciljne grupe.

S obzirom da do sada kod nas nije sprovedeno istraživanje koje specifično obuhvata mlade sa intelektualnim teškoćama i njihove roditelje, ova analiza predstavlja pokušaj da se sagledaju potrebe, kao i izazovi i teškoće sa kojima se suočavaju, kako bi se ukazalo na glavne pravce delovanja u procesu unapređenja položaja i dobrobiti ove ciljne grupe.

Istraživanje je sprovedeno u sklopu projekta projekat „*Da jednakost ne bude samo reč - inicijativa za bolje usluge socijalne zaštite za mlade sa intelektualnim teškoćama*“ u okviru Programa dodele donacija za javno zagovaranje i učešće građana u okviru pristupanja Evropskoj uniji. Osnovni cilj projekta je unapređenje usluga socijalne zaštite koje su usmerene na mlade osobe sa intelektualnim teškoćama i njihove porodice na teritoriji gradova Beograd i Niš. U skladu sa tim,

istraživanje je sprovedeno na teritoriji ova dva grada i uključuje perspektive mladih, roditelja i profesionalaca.

Ključni nalazi ukazuju na to da postoji potreba da se unapređuju postojeći modeli podrške, ali i da se razvijaju nove i nedostajuće usluge čijim uvođenjem bi se značajno unapredio kvalitet života mladih sa intelektualnim teškoćama. Razvoj socijalno-zdravstvenih usluga sa jedne strane, ali i uspostavljanje programa pripreme za zaposlenje koji targetiraju mlade iz ove ciljne grupe sa druge strane su prepoznati kao neophodni. Takođe, potrebno je kreirati i programe za edukaciju poslodavaca kako bi se senzibilisali o potrebama mladih s intelektualnim teškoćama. Uz to, pokazalo se i da je potrebno uspostaviti odgovarajući sistem praćenja ovih mladih osoba nakon završetka obrazovnog procesa, jer se ispostavilo da uglavnom ostaju usamljeni, eventualno u krugu uže porodice, a da imaju potrebu da se druže, da budu u kontaktu sa vršnjacima i da se profesionalno ostvare. Dobijeni rezultati mogu poslužiti kao osnova za kreiranje predloga praktičnih politika, zatim preporuka za donosiocima odluka, ali i unapređenje neposredne prakse i razvoja usluga prilagođenih ovoj ciljnoj grupi.

“Mi smo prinuđeni da se stalno prilagođavamo sistemu, umesto da se sistem prilagodi nama.”

roditelj, učesnik istraživanja

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je zasnovano na aktivnom učešću mladih sa intelektualnim teškoćama, njihovih roditelja, kao i profesionalaca iz institucija sistema socijalne zaštite i organizacija civilnog društva koje pružaju podršku mladim osobama sa intelektualnim teškoćama.

Na početku istraživanja, sprovedena je desk analiza nacionalnih javnih politika koje uređuju pružanje usluga i podršku ovoj ciljnoj grupi mladih. Analizirani su ključni strateški propisi, zakonska i podzakonska akta kojima se garantuju prava i propisuju mere podrške za ovu ciljnu grupu. Dodatno, prikazani su nalazi dosadašnjih istraživanja u domaćem sistemu koja su se bavila potrebama, izazovima i načinima na koje sistem može odgovoriti na potrebe ovih mladih ljudi

i njihovih porodica. Za ovaj segment istraživanja korišćena je metoda analize sadržaja kojom je utvrđen postojeći okvir podrške.

U sledećem delu istraživanja prikupljeni su podaci o potrebama mladih od njihovih roditelja. Roditelji su imali priliku da odgovore na upitnik koji je koncipiran za ovu namenu i koji je distribuiran onlajn tokom aprila 2024. godine. Upitnik je obuhvatio pitanja koja se tiču obrazovanja, zdravlja, korišćenja usluga socijalne zaštite, slobodnog vremena, socijalizacije i društvenog uključivanja mladih sa intelektualnim teškoćama. Pored toga, roditelji su, kroz odgovore imali priliku da ukažu u kojoj meri je dostupna društvena podrška dovoljna, adekvatna i usklađena sa potrebama mladih i njihovih porodica, kao i da kroz pitanja otvorenog tipa ukažu na ono što je potrebno promeniti i unaprediti. Na upitnik je odgovorilo ukupno 103 roditelja, i to 44 roditelja iz Beograda i 59 roditelja iz Niša. Dobijeni podaci obrađeni su metodom deskriptivne statistike, a korišćen je i t-test za nezavisne uzorke u svrhu testiranja razlika između roditelja po različitim parametrima. Za obradu podataka korišćen je statistički paket IBM SPSS 23.

Posebno značajan segment ovog istraživanja čini aktivno uključivanje mladih sa intelektualnim teškoćama koji su kroz dve fokus grupe imali priliku da iskažu svoje stavove, potrebe, želje i navedu šta bi im bilo značajno za unapređenje kvaliteta života. Prva fokus grupa održana je u Beogradu i učestvovalo je pet mladih, dok je na drugom susretu u Nišu bilo prisutno četvoro mladih. Mladi su bili uzrasta od 16 do 30 godina, uzorak je selektovan u konsultaciji sa Udruženjem "Evo ruka", organizacijom "Dan" i roditeljima maloletnih mladih koji su dali saglasnost za učešće u fokus grupi. Mladi su bili veoma otvoreni da u skladu sa svojim kapacitetima iskažu svoje stavove. Sagledavanje njihove perspektive u kombinaciji sa gledištima roditelja omogućilo je zaključivanje o glavnim aspektima podrške koje je neophodno uspostaviti ili unaprediti.

U daljem toku istraživanja prikupljeni su stavovi profesionalaca iz sistema socijalne zaštite i organizacija civilnog društva koji su prepoznati kao ključni akteri u ovoj oblasti. Podaci su prikupljeni metodom polustrukturiranog intervjua koji je obavljen sa predstavnicima udruženja „Dan“ iz Niša i „Evo ruka“ iz Beograda, kao i sa predstavnicima Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu i Centra za socijalni rad „Sveti Sava“ Niš. Kroz intervju su prikupljeni podaci o politikama i praksi obezbeđivanja podrške ovoj ciljnoj grupi kao i predlozi za unapređenje systemske podrške mladima sa intelektualnim teškoćama i njihovim roditeljima.

3. OPIS PROBLEMA I KONTEKST ISTRAŽIVANJA

U domaćem sistemu postoji mali broj istraživanja o položaju, potrebama i kvalitetu života mladih osoba sa intelektualnim teškoćama. O njihovim potrebama i izazovima se najčešće posredno zaključuje na osnovu istraživanja o širokoj grupi dece i mladih sa invaliditetom. Ipak, ova ciljna grupa suočena je sa određenim specifičnostima kako u pogledu razvoja tako i u pogledu socijalnog uključivanja, posebno u periodu tranzicije iz detinjstva u mladost. Kvalitet života mladih sa intelektualnim teškoćama odražava se na ukupan kvalitet života njihovih roditelja i celog porodičnog sistema.

Sagledavanje položaja i potreba mladih sa intelektualnim teškoćama otežava nedostatak podataka. Naime, ukupan broj osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji nije pouzdano poznat, ali se smatra da ovu grupu čini 8% ukupnog stanovništva u zemlji¹. Ukupan broj dece i mladih sa smetnjama u razvoju i invaliditetom je takođe nepoznat, ali nalazi prethodnih istraživanja ukazuju da je ova ciljna grupa višestruko diskriminisana, u većoj meri izložena nasilju i zanemarivanju, da im je otežan pristup pravima i da su u visokom riziku od socijalne izolacije².

Dostupni podaci ukazuju da 12,2% osoba sa invaliditetom nikada nije bilo uključeno u sistem osnovnog obrazovanja, 52,7% starijih od 15 godina ima završenu osnovnu školu, a samo 6,5% više obrazovanje, pri čemu žene imaju niži nivo obrazovanja u odnosu na muškarce. Najčešće, ni primarno ni sekundarno obrazovanje za ovu ciljnu grupu nije usmereno na razvoj ključnih kompetencija i praktičnih veština, te su im pomoć i podrška potrebni i nakon završenog formalnog obrazovanja. Zapošljavanje predstavlja ključni potencijal za započinjanje samostalnog života. Iako se sprovodi niz mera aktivne politike zapošljavanja, i dalje postoji veliki broj dugoročno nezaposlenih i onih koji nemaju potrebna znanja i veštine za integraciju na tržište rada³.

Istraživanje koje je sprovedla Nacionalna organizacija osoba sa invaliditetom u saradnji sa kancelarijom Unicefa u Srbiji rezultovalo je podatkom da su osobe sa intelektualnim teškoćama jedna od društvenih grupa koja je najviše izložena diskriminaciji u svim oblastima društvenog života, kao i da su suočeni sa visokim nivoom socijalne distance, posebno u oblastima rada, obrazovanja, društvenih

¹Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji za period od 2020. do 2024. godine, "Službeni glasnik RS", br. 44/2020.

² Stefanović, L., Lazarević, S. (2023) *Usluge u zajednici za osobe sa invaliditetom: politike i praksa*. Beograd: Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S.

³ Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji za period od 2020. do 2024. godine, "Službeni glasnik RS", br. 44/2020.

odnosa i braka. Isto istraživanje navodi da se sa nizom teškoća suočavaju i porodice ove dece i mladih, budući da su suočene sa negativnim stavovima javnosti a gotovo polovina roditelja iz ovog istraživanja navela je da su doživeli omalovažavanje, vređanje ili uznemiravanje zbog smetnji u razvoju deteta. Ipak, ono što ohrabruje jeste da većina ispitanika u ovom istraživanju smatra da deca i mladi sa intelektualnim teškoćama mogu postići mnogo toga u životu ukoliko im je obezbeđena adekvatna podrška⁴.

Podaci Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu ukazuju da od ukupnog broja dece i mladih u institucionalnom smeštaju, 43,3% čine oni sa intelektualnim teškoćama. Više od polovine dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom koja su u institucionalnom smeštaju nisu uključena u obrazovni sistem ili u bilo kakve obrazovne programe⁵. Praksa visoke zastupljenosti dece i mladih u institucionalnom smeštaju je suprotna strateškom procesu deinstitucionalizacije koji, između ostalog, podrazumeva i razvijanje usluga koje bi mogle na sveobuhvatan način da zadovolje potrebe dece i mladih u okruženju primarne porodice i zajednice.

Usluge socijalne zaštite, a pre svega dnevne usluge u zajednici i usluga podrške za samostalan život imaju veoma važnu ulogu u ovom procesu jer se zasnivaju na pravu deteta na život u porodici i obezbeđivanju podrške tako da se prevenira institucionalni smeštaj dece i mladih. Ipak, u praksi postoje i brojni izazovi koji se tiču dostupnosti i rasprostranjenosti ovih usluga. Pomenuto mapiranje izvestilo je da su najzastupljenije usluge socijalne zaštite pomoć u kući za starije osobe, lični pratilac deteta kao i dnevni boravak za decu sa smetnjama u razvoju. Ipak, dostupnost ovih usluga onima kojima je potrebna je veoma niska. Kada je reč o usluzi stanovanje uz podršku koja je takođe predviđena za grupu mladih sa invaliditetom, može se reći da ova usluga spada u jednu od najnerazvijenijih u Srbiji sa izuzetno malim obuhvatom korisnika⁶.

Usled nedostatka pojedinačnih istraživanja i podataka koji govore u prilog korišćenja dostupnih usluga socijalne zaštite za grupu mladih sa intelektualnim teškoćama, polaznu osnovu za ovo istraživanje činila su i iskustva roditelja mladih sa intelektualnim teškoćama koji su uključeni u podršku Udruženja građana „Evo

⁴ Nacionalna organizacija osoba sa invaliditetom Srbije (2017) *Situaciona analiza: Položaj dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom u Republici Srbiji*. Beograd: Nacionalna organizacija osoba sa invaliditetom Srbije.

⁵ Republički zavod za socijalnu zaštitu (2023) *Izveštaj o radu ustanova za smeštaj dece i mladih za 2022*. Beograd : Republički zavod za socijalnu zaštitu.

⁶ Matković, G., Stranjaković, M. (2020) *Mapiranje usluga socijalne zaštite i materijalne podrške u nadležnosti jedinica lokalnih samouprava u Republici Srbiji*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije

ruka". Roditelji su ukazali da se mladi suočavaju sa brojnim izazovima koji su se javili nakon završetka formalnog obrazovanja.

Naime, završetkom formalnog obrazovanja mladima prestaje pravo na korišćenje usluge ličnog pratioca deteta. Ova usluga namenjena je deci do kraja perioda školovanja. Sa druge strane, usluga pomoći u kući se najčešće organizuje za starije, dok je retko dostupna deci i mladima, iako postoji pravni osnov za njeno razvijanje i pružanje. Usluga personalnog asistenta se pruža punoletnim korisnicima koji ostvaruju pravo na uvećani dodatak za pomoć i negu drugog lica i koja su sposobna za samostalno donošenje odluka, koja su radno angažovana i drugo, što nije čest slučaj kada su u pitanju osobe sa intelektualnim teškoćama. Dostupnost dnevnih boravaka je niska, a usluge podrške za samostalan život su izuzetno nerazvijene, te se može reći da nakon završetka srednje škole a tokom tranzicije u odraslo doba, mlade osobe sa intelektualnim teškoćama ostaju bez adekvatne systemske podrške. Ne postoji nijedna usluga koja bi odgovorila na njihove potrebe za podrškom u svakodnevnim aktivnostima, profesionalnim osposobljavanjem i integracijom u zajednicu.

U ovakvim okolnostima, i porodica ostaje bez podrške, a roditelji prepušteni sami sebi u zadovoljavanju potreba svoje dece. Istraživanje koje se bavilo potrebama ovih roditelja navodi da roditelji kao ključni problem prepoznaju nedostatak usluga. Takođe, smatraju da su nedovoljno informisani o pravima, dostupnoj podršci i mogućnostima, pri čemu kao najkorisniji način informisanja navode povezanost sa organizacijama civilnog društva, pre svega neformalne roditeljske grupe. Roditelji dalje ukazuju da im nedostaju usluge savetovanja i psihosocijalne podrške, ali da, čak i kada se aktivnosti podrške organizuju u zajednici, oni nemaju vremena da učestvuju zbog stalne brige o mladoj osobi. Briga o detetu, odnosno mladoj osobi je najčešće prepuštena majci i to u više od 50% slučajeva, pri čemu su majke dece sa intelektualnim teškoćama pod većim socijalnim opterećenjem od onih čija deca imaju telesni invaliditet, posebno kada deca postanu starija. Visok nivo roditeljskog stresa, koji često dovodi do depresije, posledica je nedostatka neformalne podrške i veoma ograničenih društvenih aktivnosti koje roditeljima predstavljaju lično zadovoljstvo. Ono što roditelji prepoznaju kao korisno za sebe je otvorena diskusija i konsultacije, jačanje pozitivnog odnosa među roditeljima u cilju jačanja partnerske relacije i podrške i kontinuirana intenzivna edukativna i psihološka podrška članovima porodice.⁷

⁷ Krstić, T., Mihić, I., Rajić, M., Branković, J, (2017) *Podrška roditeljima dece sa smetnjama u razvoju i hroničnim bolestima – praktikum za program „Naša priča“*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Istraživanje o potrebama mladih sa intelektualnim teškoćama i njihovih roditelja na teritoriji gradova Beograd i Niš istražilo je različite perspektive mladih, roditelja i profesionalaca kako bi se dobili naučno zasnovani podaci koji omogućavaju kreiranje preporuka za unapređenje nacionalnih i lokalnih politika koje, pre svega, uređuju usluge socijalne zaštite namenjene mladim osobama sa intelektualnim teškoćama. Imajući u vidu nalaze prethodnih istraživanja i iskustva roditelja, istraživanje je fokusirano kako na mlade osobe, tako i na potrebe roditelja i porodice u celini.

4. NACIONALNI OKVIR PRUŽANJA PODRŠKE MLADIMA SA INTELEKTUALNIM TEŠKOĆAMA

4.1. Normativni okvir

Imajući u vidu da se istraživanje bavi ciljnom grupom mladih sa intelektualnim teškoćama, pregled normativnih akata polazi od Zakona o mladima koji uređuje mere i aktivnosti koje imaju za cilj unapređenje društvenog položaja mladih, kao i stvaranje uslova za ostvarivanje potreba mladih u svim oblastima koje su od interesa za mlade.

Prema **Zakonu o mladima**, omladina ili mladi su lica od navršениh 15 do navršениh 30 godina života. Ovaj Zakon ne propisuje posebno osetljive grupe mladih, te u skladu sa tim ne prepoznaje ni široku grupu mladih sa invaliditetom kao grupu za koje je potrebno kreirati posebne mere i aktivnosti podrške. Ipak, ovaj zakon ukazuje da se podrška mladima ostvaruje kroz aktivnosti društvenog osnaživanja koje sprovode različiti subjekti omladinske politike što se definiše strateškim okvirom ili drugim instrumentima omladinske politike. U subjekte omladinske politike Zakon ubraja Republiku Srbiju, autonomnu pokrajinu, jedinice lokalne samouprave, ustanove, udruženja i druge subjekte⁸.

U okviru ovog zakona, invaliditet se pominje kroz načelo jednakosti i zabrane diskriminacije koje ukazuje da su svi mladi jednaki i da je zabranjeno pravljenje razlike ili nejednako postupanje po različitim osnovama, među kojima je i "psihički ili fizički invaliditet" (čl. 5). Kroz načelo odgovornosti i solidarnosti mladih Zakon propisuje da mladi treba da aktivno doprinose izgradnji i negovanju društvenih

⁸ Zakon o mladima „Službeni glasnik RS“, br.50/2011 i 116/2022 – dr.zakon.

vrednosti i da aktivno rade na stvaranju uslova za jednako i puno učešće u svim aspektima društvenog života mladih osoba sa invaliditetom i svih drugih grupa mladih koje mogu biti u riziku od diskriminacije (čl. 9). U daljem delu se ovaj zakon bavi subjektima omladinske politike, kao i finansiranjem programa i projekata u ovoj oblasti i propisuje da Nacionalna strategija za mlade detaljnije propisuje ciljeve, mere i aktivnosti koje se vezuju za različite aspekte društvenog funkcionisanja mladih.

Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom osobe sa invaliditetom definiše kao "osobe sa urođenom ili stečenom fizičkom, senzornom, intelektualnom ili emocionalnom onesposobljenošću koje usled društvenih ili drugih prepreka nemaju mogućnosti ili imaju ograničene mogućnosti da se uključe u aktivnosti društva na istom nivou sa drugima, bez obzira na to da li mogu da ostvaruju pomenute aktivnosti uz upotrebu tehničkih pomagala ili službi podrške". Ovaj zakon promovise poštovanje ljudskih prava i dostojanstva osoba sa invaliditetom, podstiče uključenost ovih lica u sve sfere društvenog života na ravnopravnoj osnovi, kao i uključenost u sve procese u kojima se odlučuje o njihovim pravima i obavezama. Kada je reč o specifičnoj grupi osoba sa intelektualnim teškoćama, ovaj zakon navodi da se diskriminacijom u oblasti obrazovanja ne smatra organizacija posebnih oblika nastave za ovu ciljnu grupu budući da zbog nedovoljnih intelektualnih sposobnosti ne mogu da prate redovne nastavne sadržaje⁹.

Zakon o socijalnoj zaštiti uređuje ostvarivanje prava i pružanje usluga socijalne zaštite društvenim grupama koje prepoznaje kao korisnike. Ciljevi socijalne zaštite su dostizanje, odnosno održavanje minimalne materijalne sigurnosti i nezavisnosti pojedinca i porodice u zadovoljavanju životnih potreba; obezbeđivanje dostupnosti usluga i ostvarivanje prava; stvaranje jednakih mogućnosti za samostalan život i podsticaje na socijalno uključivanje; očuvanje i unapređenje porodičnih odnosa, rodne i međugeneracijske solidarnosti kao i predupređivanje zlostavljanja, zanemarivanja ili eksploatacije, odnosno otklanjanje posledica istog¹⁰.

Može se reći da su za mlade osobe sa intelektualnim teškoćama relevantni svi ciljevi koje socijalna zaštita kao delatnost nastoji da ostvari, posebno uzimajući u obzir važnost podrške porodice, zajednice i društva za njihovo uključivanje i

⁹ Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, „Službeni glasnik RS“, br.22/2006 i 13/2016

¹⁰ Zakon o socijalnoj zaštiti „Službeni glasnik RS“ br. 24/2011 I 117/2022 – odluka US.

funkcionisanje, ali i sa aspekta potrebe za nezavisnošću u meri u kojoj im to njihovi kapaciteti omogućavaju.

Ovaj zakon kao korisničku grupu prepoznaje decu i mlade osobe do navršениh 26 godina života koji imaju smetnje u razvoju - telesne, intelektualne, mentalne, senzorne, govorno-jezičke, socio-emocionalne, višestruke, a čije potrebe za negom i materijalnom sigurnošću prevazilaze mogućnosti porodice. Pored toga, Zakon navodi da punoletno lice od navršениh 26 godina kao i odrasli (do 65 godina) i stariji (iznad 65 godina) može biti korisnik sistema socijalne zaštite „ako ima telesne, intelektualne, senzorne ili mentalne teškoće ili teškoće u komunikaciji, i kada se, usled društvenih ili drugih prepreka, susreće s funkcionalnim ograničenjima u jednoj ili više oblasti života“ (čl. 41).

Zakon prepoznaje pet grupa usluga, a zatim podzakonskim aktom, Pravilnikom o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite detaljnije uređuje pružanje određenih usluga. Za mlade sa intelektualnim teškoćama najznačajnije usluge su dnevne usluge u zajednici, kao i usluge podrške za samostalan život. Pored toga, savetodavno terapijske i socijalno edukativne usluge takođe zauzimaju značajno mesto u obezbeđivanju podrške ovoj ciljnoj grupi (čl.40).

Ovaj zakon pominje i da se usluge koje su usmerene na unapređivanje radnih sposobnosti, odnosno radno angažovanje osoba sa invaliditetom mogu obavljati u ustanovama socijalne zaštite kao i radnim centrima u skladu sa zakonom kojim se uređuje profesionalna rehabilitacija i zapošljavanje osoba sa invaliditetom. Zakon uređuje i finansiranje usluga socijalne zaštite, navodeći da se dnevne usluge u zajednici, usluge podrške za samostalan život¹¹, kao i savetodavno-terapijske i socijalno-edukativne usluge finansiraju iz budžeta lokalnih samouprava.

Porodični zakon je za osobe sa invaliditetom veoma važan, budući da propisuje mogućnost produženja roditeljskog prava i posle punoletstva deteta "ako je dete zbog bolesti ili smetnji u psiho-fizičkom razvoju nesposobno da se samo stara o sebi i o zaštiti svojih prava, odnosno interesa ili ako svojim postupcima ugrožava sopstvena prava i interese"¹². Produženo roditeljsko pravo može da prestane kada prestanu razlozi zbog kojih je produženo. Sa druge strane, ovaj zakon uređuje i institut poslovne sposobnosti, propisujući pravo na delimično i potpuno lišenje

¹¹ Osim stanovanja uz podršku za osobe sa invaliditetom u jedinicama lokalne samouprave čiji je stepen razvijenosti iznad republičkog proseka.

¹² Porodični zakon "Službeni glasnik RS", br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015.

poslovne sposobnosti za punoletno lice koje zbog bolesti ili smetnji u psiho-fizičkom razvoju:

- nije sposobno za normalno rasuđivanje te zbog toga nije u stanju da se samo stara o sebi i o zaštiti svojih prava i interesa (potpuno) ili
- neposredno ugrožava sopstvena prava i interese ili prava i interese drugih lica može biti delimično lišeno poslovne sposobnosti (čl.147).

Aktuelno uređenje roditeljskog prava i poslovne sposobnosti za ova lica predstavlja kamen spoticanja u ostvarenju prava osoba sa invaliditetom u Srbiji. Prema stavovima organizacija koje se bave pružanjem podrške osobama sa intelektualnim i mentalnim teškoćama, ovakvo uređenje nije usklađeno sa ratifikovanom Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom, te je neophodno da se institut poslovne sposobnosti zameni takozvanim odlučivanjem uz podršku, kako bi osobe sa invaliditetom uz podršku mogle da donose odluke. Zagovornici ovog pristupa smatraju da su upravo osobe sa intelektualnim teškoćama i mentalnim smetnjama u praksi u najvećem riziku od oduzimanja poslovne sposobnosti čime im se krše osnovna ljudska prava i onemogućava dostizanje bar određenog nivoa samostalnosti¹³. Ono što je takođe izazov jeste i to što Zakon predviđa produžetak roditeljskog prava, ali ne predviđa da je osobi sa invaliditetom i njenoj porodici neophodna podrška u ovim okolnostima i to podrška koja je uvremenjena, sveobuhvatna i koja odgovara potrebama cele porodice.

Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom osobu sa invaliditetom posmatra kao osobu starosti od 15 do 65 godina „sa trajnim posledicama telesnog, senzornog, mentalnog ili duševnog oštećenja ili bolesti koje se ne mogu otkloniti lečenjem ili medicinskom rehabilitacijom, koja se suočava sa socijalnim i drugim ograničenjima od uticaja na radnu sposobnost i mogućnost zaposlenja ili održanja zaposlenja i koja nema mogućnosti ili ima smanjene mogućnosti da se, pod ravnopravnim uslovima, uključi na tržište rada i da konkuriše za zapošljavanje sa drugim licima”¹⁴. Ovaj zakon navodi da status osobe sa invaliditetom imaju različite grupe ali ne navodi eksplicitno osobe sa intelektualnim teškoćama. Ovaj zakon propisuje prava i obaveze osobe sa invaliditetom u kontekstu rada, propisuje procenu radne sposobnosti i ukazuje na različite načine na koje se podstiču zapošljavanje i profesionalna rehabilitacija

¹³ Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S (2018) *Zapošljavanje osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama*: Beograd: Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S.

¹⁴ Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, "Sl. glasnik RS", br. 36/2009, 32/2013 i 14/2022 - dr. zakon.

osoba sa invaliditetom. Ono što je ključno u ovom zakonu, a što se negativno odražava na korisničku grupu, jeste to što propisuje druge, posebne oblike zapošljavanja u koje svrstava preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje, radne centre i socijalna preduzeća ili organizacije. Samim predviđanjem posebnih oblika zapošljavanja za osobe sa invaliditetom, čini se da se u tim posebnim oblicima kreira segregirajuće okruženje koje ne doprinosi suštinskom uključivanju ovih osoba na tržište rada, a posredno i u društvo u celini. Kada je reč o radnim centrima, propisano je da ovaj centar obezbeđuje radno angažovanje kao radno-terapijsku aktivnost za osobe sa invaliditetom, pri čemu osobama za taj rad pripada novčana pomoć, a ne zarada. Dakle, čini se da ovaj zakon ne ostvaruje u potpunosti pristup otvorenom tržištu rada za osobe sa invaliditetom bez diskriminacije, pri čemu nema preciziranja odredaba za osobe sa intelektualnim teškoćama. Ono što se dodatno čini problematičnim jeste i davanje mogućnosti poslodavcima da umesto zapošljavanja osoba sa invaliditetom (zapošljavanje jedne osobe ukoliko ima između 20 i 49 zaposlenih) uplate iznos od 50% prosečne zarade po zaposlenom u Republici Srbiji za svaku osobu sa invaliditetom koju nije zaposlio. Zakonodavac ovakvim merama ne doprinosi senzibilizaciji poslodavaca, ne podstiče ih na zapošljavanje osoba sa invaliditetom i u krajnjoj instanci, negativno utiče na socio-ekonomsku integraciju ovih lica u društvo.

Iz pregleda ovih zakona može se uvideti da ne postoji jedinstvena definicija invaliditeta koja je opšteprihvaćena i ujednačena u normativnom okviru. Svaki zakon nudi posebnu definiciju, odnosno na svoj način ukazuje šta smatra pod osobom sa invaliditetom. Kada je reč o intelektualnim teškoćama, i tu postoje terminološke neusklađenosti jer se pominju "psiho-fizičke smetnje", "psihički invaliditet", "mentalno ili duševno oštećenje" i drugi termini. Sa druge strane, Zakon o mladima ukazuje da su mladi osobe do navršениh 30 godina, dok sistem socijalne zaštite smatra da su mladi do navršениh 26 godina. Sve ovo otežava prikupljanje podataka i preciziranje broja mladih sa intelektualnim teškoćama, što su evidencije koje su od suštinskog značaja za kreiranje mera za unapređenje njihovog položaja, kao i praćenje njihovih efekata u primeni.

Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite¹⁵ je veoma važan podzakonski akt koji uređuje minimalne standarde za pružanje usluga socijalne zaštite. Imajući u vidu kvalitet života mladih sa intelektualnim teškoćama i njihovih porodica, kao i važnost preveniranja smeštaja u institucije

¹⁵ Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite, "Sl. glasnik RS", br. 42/2013, 89/2018 i 73/2019.

socijalne zaštite, ukazaćemo na ključne usluge kojima se podržavaju u svom primarnom okruženju. U skladu sa tim, "deci i mladima sa telesnim invaliditetom, odnosno intelektualnim teškoćama, koji imaju potrebu za dnevnom negom i nadzorom, i podrškom u održanju i razvijanju potencijala, na način koji ne ometa njihovo školovanje" dostupna je **usluga dnevnog boravka**. Svrha ove usluge je unapređenje kvaliteta života mlade osobe u sopstvenoj sredini kroz održavanje i razvijanje psiho-socijalnih i fizičkih funkcija i veština koje bi ih osposobile za samostalni život. Ova usluga podržava i mladu osobu u razvoju veština, odgovornosti, samostalnosti, ali pomaže i porodici koja kroz ovu uslugu dobija vreme za bavljenje radom ili drugim aktivnostima.

Usluga pomoć u kući je dostupna deci, odraslima i starijima "koji imaju ograničenja fizičkih i psihičkih sposobnosti usled kojih nisu u stanju da nezavisno žive u svojim domovima bez redovne pomoći u aktivnostima dnevnog života, nege i nadzora, pri čemu je porodična podrška nedovoljna ili nije raspoloživa." Svrha ove usluge je takođe unapređenje kvaliteta života kroz podršku u obavljanju svakodnevnih aktivnosti.

Lični pratilac deteta je usluga za čije je pružanje neophodno da je dete, odnosno mlada osoba uključena u vaspitno-obrazovni sistem, odnosno da se redovno školuje. Ova usluga je dostupna do kraja redovnog školovanja, uključujući završetak srednje škole. Svrha usluge je pružanje praktične, individualne podrške radi uključivanja deteta u redovno školovanje i aktivnosti u zajednici kako bi dostiglo što veći nivo samostalnosti.

Personalna asistencija je usluga socijalne zaštite koja je dostupna punoletnim licima sa invaliditetom sa procenjenim I i II stepenom podrške koja ostvaruju pravo na materijalnu pomoć - uvećan dodatak za tuđu negu i pomoć, imaju sposobnost za samostalno odlučivanje, radno su angažovana, uključena u redovni ili individualni obrazovni program, kao i u rad različitih udruženja, političkih partija ili drugih oblika društvenog organizovanja. Svrha ove usluge je pružanje podrške u zadovoljavanju ličnih potreba, kako bi se podstakla i dostigla što veća samostalnost osobe.

Usluga stanovanje uz podršku dugotrajno je dostupna osobama sa fizičkim invaliditetom, intelektualnim ili mentalnim teškoćama, sa navršениh 15 godina. Svrha usluge za ovu ciljnu grupu su pomoć i podrška u sticanju što većeg stepena samostalnosti koji mladima omogućava kvalitetniji nezavisan život u zajednici. Kroz aktivnosti ove usluge mladima se osigurava bezbedno okruženje uz nadzor, pruža pomoć i podrška u zadovoljavanju svakodnevnih životnih potreba, obezbeđuje okruženje u kome su dostupne raznovrsne socijalne, obrazovne,

zdravstvene, kulturno zabavne, sportske i rekreativne usluge u skladu sa identifikovanim potrebama korisnika. Aktivnosti se razvrstavaju u odnosu na to da li im je cilj razvijanje i očuvanje potencijala korisnika ili podrška pri školovanju i zapošljavanju (čl. 89-92).

Važno je pomenuti i uslugu **predah smeštaj**. Iako ova usluga spada u uslugu smeštaja budući da podrazumeva privremeni, kratkoročan smeštaj osoba sa invaliditetom i smetnjama u razvoju, ona obezbeđuje podršku i doprinosi unapređenju kako kvaliteta života osobe sa invaliditetom tako i njene porodice, održava porodicu na okupu i sprečava institucionalizaciju. Korišćenje ove usluge može trajati najduže 45 dana tokom kalendarske godine, pri čemu najduže 20 dana u kontinuitetu. Usluga je namenjena deci i mladima od pet do 26 godina, kao i odraslim i starijim licima sa intelektualnim i mentalnim teškoćama ili teškoćama u psihičkom funkcionisanju i autizmom; osobama sa višestrukim smetnjama u razvoju i osobama sa senzornim i fizičkim invaliditetom.

4.1.1. Strateški okvir pružanja podrške mladim osobama sa intelektualnim teškoćama

Dva najznačajnija strateška dokumenta za ovu ciljnu grupu jestu Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji za period 2020. do 2024. godine i Strategija deinstitutionalizacije i razvoja usluga socijalne zaštite u zajednici za period 2022–2026. godine.

Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji za period 2020. do 2024. daje definiciju osobe sa invaliditetom koja je u skladu sa socijalnim modelom i posmatranjem invaliditeta i kroz prizmu interakcije osobe sa društvom i uticaja društvenih faktora. Kroz opis stanja ukazuje i na nepovoljan društveni položaj osoba sa intelektualnim teškoćama, posebno u domenu lišavanja poslovne sposobnosti čime im se krše ljudska prava i lišavaju se i prava na rad. Strategija navodi da je veliki broj ovih lica i dalje institucionalno zbrinut i da je neophodno ulaganje daljih napora u pravcu razvijanja usluga u zajednici. Takođe, navodi se da je neophodno izmeniti načine na koje se procenjuje radna sposobnost ovih lica, tako da se procene ne zasnivaju samo na medicinskom pristupu već da obuhvate procenu funkcionalnosti ovih osoba. Opšti cilj ovog dokumenta jeste "izjednačavanje mogućnosti osoba sa invaliditetom u uživanju svih građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, uz puno poštovanje njihovog dostojanstva i individualne autonomije, obezbeđivanja nezavisnosti, slobode izbora i pune i efektivne participacije u svim oblastima društvenog života, uključujući i život u zajednici". Posebni ciljevi odnose se na

povećanje društvenog uključivanja, uživanje prava na poslovnu sposobnost i porodični život na ravnopravnoj osnovi i efikasna zaštita od diskriminacije, nasilja i zlostavljanja. Još jedan značajan cilj podrazumeva sistemsko uvođenje perspektive invaliditeta u donošenje, sprovođenje i praćenje javnih politika¹⁶.

Strategija deinstitucionalizacije i razvoja usluga socijalne zaštite u zajednici za period 2022–2026. godine predstavlja usaglašen sistem mera, uslova i instrumenata politike koja bi trebalo da bude sprovedena kako bi se prevenirala institucionalizacija, smanjio broj korisnika na domskom smeštaju i podstakao razvoj usluga u zajednici koje podržavaju ostanak korisnika u prirodnom okruženju. Strategija je primarno usmerena na osobe sa intelektualnim i mentalnim teškoćama koje su u najvećem riziku od socijalnog isključivanja i smeštanja u institucije. Opšti cilj ove strategije jeste ostvarivanje ljudskih prava na život u zajednici kroz procese deinstitucionalizacije i socijalne inkluzije. Kao posebni ciljevi koji se dalje operacionalizuju merama navedeni su: uspostavljanje normativnih i finansijskih pretpostavki za sprovođenje i održivost procesa deinstitucionalizacije, teritorijalno usklađen i održiv razvoj usluga u zajednici, transformacija ustanova socijalne zaštite za smeštaj u pružaoce usluga u zajednici, osnaživanje korisnika za procese deinstitucionalizacije i uključivanje u zajednicu kao i osnaživanje profesionalaca za sprovođenje i zagovaranje procesa deinstitucionalizacije¹⁷.

Ova dva dokumenta predstavljaju dobru polaznu osnovu za dalju izgradnju sistema podrške osobama sa invaliditetom. Kada je reč grupi mladih sa intelektualnim teškoćama, značajno je napomenuti da ni ova dva dokumenta ne prepoznaju specifične izazove sa kojima se suočava ova ciljna grupa, posebno nakon perioda završavanja formalnog obrazovanja. Takođe, primetno je da i u različitim normativnim i strateškim dokumentima ne postoji ujednačena definicija invaliditeta, već svaki pravni instrument nudi svoju definiciju. Pored toga, iako je ukupan broj osoba sa invaliditetom nepoznat i ne postoje razvrstavanja u odnosu na vrstu invaliditeta ili razvojne smetnje, nijedna strategija nije predvidela kreiranje sistema prikupljanja podataka kako bi se utvrdio broj ovih lica u Republici Srbiji i napravila potrebna razgraničenja.

¹⁶ Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji za period 2020. do 2024. „Službeni glasnik RS“ br. 44/2020.

¹⁷ Strategija deinstitucionalizacije i razvoja usluga socijalne zaštite u zajednici za period 2022–2026. „Službeni glasnik RS“ br.12/2022.

5. ANALIZA LOKALNIH POLITIKA KOJE UREĐUJU POLOŽAJ MLADIH SA INTELEKTUALNIM TEŠKOĆAMA

5.1. Analiza politika Grada Beograda

U **Strategiji razvoja Grada Beograda do 2027. godine**¹⁸, u delu koji se odnosi na institucije, infrastrukturu i usluge socijalne zaštite, navodi se da Grad Beograd raspolaže, kao i da dodatno razvija institucije i mehanizme na osnovu kojih se sprovode inkluzivne javne politike i unapređuje ostvarivanje ljudskih prava. Posebno se ističu prava pripadnika osetljivih društvenih grupa.

U ustanove čiji je osnivač Grad navode se:

- Centar za smeštaj dece i omladine ometene u razvoju (15 dnevnih boravaka, s tim da u sklopu ove ustanove funkcioniše i OJ „Predah”);
- Prihvatište za decu Beograda;
- Prihvatište za odrasla i stara lica;
- Gradski centar za socijalno preduzetništvo Beograda;
- Gradski centar za socijalni rad u Beogradu.

Pored ustanova čiji je osnivač Grad, na teritoriji glavnog grada funkcionišu i ustanove čiji je osnivač Republika, a svoju delatnost obavljaju na području Beograda. Tu spadaju „Gerontološki centar Beograd”, u sklopu koga funkcionišu kao zasebne radne jedinice i „Dnevni centri i klubovi” i služba pomoći u kući. Takođe, jedna od ustanova čiji je osnivač Republika jeste i „Centar za zaštitu odojčadi, dece i omladine Beograd”. Pored ovih usluga u Gradu su razvijene usluge ličnog pratioca deteta, personalna asistencija, prihvatilište za žene i decu žrtve nasilja.

U **Odluci o pravima u socijalnoj zaštiti**¹⁹ su prepoznati:

- dnevni boravci za decu i mlade sa smetnjama u razvoju;
- dnevni boravci odraslih lica sa smetnjama u razvoju;
- usluge ličnog pratioca;
- personalna asistencija;
- stanovanje uz podršku za četiri korisničke grupe: stanovanje uz podršku dece i mladih sa smetnjama u razvoju, stanovanje uz podršku odraslih i starijih sa smetnjama u razvoju, stanovanje uz podršku dece i mladih sa telesnim invaliditetom, stanovanje uz podršku odraslih lica sa telesnim invaliditetom.

¹⁸ Grad Beograd (2022). *Strategija razvoja Grada Beograda do 2027. godine*. Beograd.

¹⁹ Odluka o pravima u socijalnoj zaštiti. *Službeni list Grada Beograda* br. 22/2011, 8/2012, 42/2012, 65/2012, 31/2013, 57/2013, 37/2014, 82/2015, 4/2016, 37/2016, 56/2016.

Kada je reč o usluzi pomoći u kući predviđeno je da se obezbeđuje licima koja usled starosti, hronične bolesti ili invaliditeta imaju ograničene fizičke i psihičke sposobnosti da zadovolje svakodnevne lične i životne potrebe. S tim u vezi, može se primetiti da mladi sa intelektualnim teškoćama nisu eksplicitno navedeni kao korisnička grupa.

Članom 9. ove odluke predviđeno je pružanje usluge Kluba za odrasla i starija lica. Međutim, ovim dokumentom nije predviđeno pružanje usluge Kluba za mlade sa invaliditetom, kao ni za mlade iz osetljivih društvenih grupa uopšte.

Usluga personalne asistencije je predviđena za punoletna lica sa invaliditetom kod kojih postoji procena za I ili II stepenom podrške, koje ostvaruju pravo na uvećani dodatak za negu i pomoć drugog lica i koja su sposobna za samostalno donošenje odluka, radno su angažovana ili su aktivno uključena u rad različitih udruženja, obrazovnih programa itd. Dakle, kada posmatramo korisničku grupu mladih sa intelektualnim teškoćama, možemo videti da ovako definisani uslovi za ostvarivanje prava na personalnu asistenciju nisu uvek u skladu sa funkcionalnošću i mogućnostima mladih sa intelektualnim teškoćama.

Iako poslednjih godina postoje određeni pomoci kada je u pitanju zaštita dece i mladih sa smetnjama u razvoju na nivou Grada Beograda, evidentno je da postoji potreba pre svega za prepoznavanjem ove korisničke grupe kako bi se definisale potrebe, a zatim i za uspostavljanjem novih usluga koje bi bile prilagođene potrebama mladih sa intelektualnim teškoćama, kao i njihovim porodicama. Sa druge strane, postojeće usluge dnevnih boravaka su, iako značajne, istovremeno i segregirajuće, što ne doprinosi ostvarenju socijalne uključenosti i sprečavanju diskriminacije. Neke od postojećih usluga, poput pomoći u kući, bi takođe mogle biti redizajnirane kako bi se ostvario veći obuhvat korisnika i na taj način omogućio kvalitetniji život korisnika. U skladu sa tim jeste i prioritetni cilj Strategije Grada Beograda koji je definsan kao razvoj kapaciteta za unapređenje socijalne zaštite i društvene kohezije. Tu se prepoznaje da sistem socijalne zaštite treba da nastavi da doprinosi uspostavljanju socijalne sigurnosti građana, kao i obezbeđivanju usluga koje su na raspolaganju posebno osetljivim društvenim grupama. Takođe, imajući u vidu da Grad Beograd nema Strategiju socijalne zaštite, bilo bi značajno i usvajanje ovog dokumenta koji bi odredio ciljeve i mere podrške i za grupu mladih sa intelektualnim teškoćama.

5.2. *Analiza politika Grada Niša*

Strategija socijalne zaštite grada Niša 2022 – 2026 definiše pet strateških pravaca i propisuje mere za ostvarivanje ovih ciljeva. Prvi strateški cilj podrazumeva uspostavljanje operativnog sistema prikupljanja, obrade čuvanja i ažuriranja podataka značajnih za socijalnu zaštitu u skladu sa nacionalnom i statistikom Evropske unije. Ovaj cilj je značajan i za mlade sa intelektualnim teškoćama jer bi omogućio prikupljanje podataka i evidenciju osoba sa invaliditetom na teritoriji Niša, a u skladu sa metodologijom i razvrstavanje prema tipu invaliditeta što bi bio značajan podatak za identifikovanje potreba i razvoj programa i usluga podrške. Drugi cilj podrazumeva uspostavljanje jasnog i razumljivog sistema informisanja građana, a posebno najosetljivijih grupa o uslugama i pravima iz oblasti socijalne zaštite. I ovaj cilj je važan kako bi mladi i njihove porodice imali pravovremene i precizne informacije o dostupnoj podršci. Treći cilj ukazuje na potrebu unapređenja transparentnosti naručivanja usluga socijalne zaštite kroz razrađene procedure i mehanizme - od izrade pravnih akata za javni konkurs do praćenja kvaliteta pružanja usluga. Četvrti strateški cilj je posebno važan za osobe sa invaliditetom budući da podrazumeva unapređenje obima i kvaliteta podrške najosetljivijim grupama građana u zaštiti od nasilja, siromaštva i socijalne isključenosti kroz razvoj već postojećih i novih usluga socijalne zaštite, pri čemu se kao jedna mera propisuje razvijanje i unapređenje usluga za decu sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, a druga razvijanje i unapređenje usluga za osobe sa invaliditetom. Peti strateški cilj vezuje se za unapređenje intersektorske saradnje između sistema socijalne zaštite, zdravstvenog sistema, obrazovanja, zapošljavanja i delovanja organizacija civilnog društva. Imajući u vidu da mladi sa intelektualnim teškoćama koriste usluge svih navedenih sistema, veoma je važna njihova saradnja i međusobna usaglašenost, kako bi informacije i usluge podrške bile uvremenjene, dobijene na pravom mestu i kako bi sistemi međusobno koordinisano delovali u obezbeđivanju podrške mladima i njihovim porodicama²⁰.

Odluka o budžetu grada Niša za 2024. godinu predviđa izdvajanja za programsku oblast dnevne usluge u zajednici, pri čemu za segment „bolest i invalidnost“ planira sredstva u iznosu od 29.000.000 dinara, od čega 22.000.000 za finansiranje socijalno-humanitarnih organizacija, a 7.000.000 za finansiranje udruženja u oblasti boračko-invalidske zaštite, na osnovu konkursa koji se raspisuje u 2024. godini. Budžetom Grada su za 2024. godinu planirana i sredstva za izradu Strategije pristupačnosti Grada Niša za period 2023-2030, budući da dugoročni

²⁰ Grad Niš (2022) Strategija socijalne zaštite Grada Niša 2022 – 2026, Niš.

razvoj Grada podrazumeva i stvaranje pristupačnog okruženja za ranjive kategorije lica, a posebno za osobe sa invaliditetom, kako bi se stvorili neophodni uslovi za plansku i standardizovanu izgradnju u pomenutom periodu. Dalje se planiraju sredstva za invalidske parking karte, kao i za naknadu troškova nabavke udžbenika i sredstava za podršku drugim korisničkim grupama²¹.

Odluka o pravima i uslugama socijalne zaštite na teritoriji grada Niša doneta je 2012. godine, a naknadno su vršene njene izmene i dopune. U daljem tekstu uzete su izmene i dopune iz 2018. i 2019. godine, a koje su dopunjene uslugama koje su značajne za ciljnu grupu istraživanja.

Odluka iz 2012²². godine definisala je pet usluga i to:

- pomoć u kući;
- dnevni boravak;
- smeštaj u prihvatilište i prihvatnu stanicu;
- socijalno stanovanje u zaštićenim uslovima;
- privremeno stanovanje.

Od značaja za osobe sa invaliditetom je usluga pomoć u kući koja se načelno može pružati licima koja usled starosti, hronične bolesti ili invaliditeta imaju ograničene fizičke i psihičke sposobnosti da zadovolje svakodnevne osnovne lične i životne potrebe. Ipak, u praksi, na teritoriji grada Niša ova usluga se pruža samo starim licima.

Druga važna usluga je usluga dnevnog boravka za osobe sa smetnjama u razvoju. Pravo na korišćenje ove usluge prema Odluci ima „dete ometeno u fizičkom ili psihičkom razvoju, obolelo od autizma, sa poremećajima u društvenom ponašanju i odraslo lice, koje ima pravo na smeštaj u ustanovu ili drugu porodicu ako je u zavisnosti od stepena i vrste ometenosti, mogućnosti i potreba ovih lica i drugih razloga, ovakav oblik zaštite najcelishodniji“.

Dopunom Odluke iz 2018. godine uspostavlja se usluga personalne asistencije koja se obezbeđuje punoletnim licima na način koji je definisan Pravilnikom o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite. Istim dokumentom uvodi se i usluga ličnog pratioca deteta radi pružanja odgovarajuće individualne praktične podrške uključivanju deteta u redovno školovanje i aktivnosti u zajednici, kao i u cilju uspostavljanja što većeg nivoa samostalnosti.

²¹ Odluka o budžetu Grada Niša za 2024. godinu, dostupno na: <https://www.ni.rs/budzet-grada/>, posećeno 15.05.2024.

²² Odluka o pravima iz oblasti socijalne zaštite na teritoriji Grada Niša, dostupno na: <https://www.gu.ni.rs/wp-content/uploads/doc/odluke/121126odluka01.pdf>, posećeno 17.05.2024.

Ono što je ovde važno naglasiti jeste da je Gradsko veće grada Niša u martu 2024. godine usvojilo **Pravilnik o utvrđivanju kriterijuma za izbor korisnika usluge personalne asistencije i usluge lični pratilac deteta**²³. Kada je reč o usluzi personalne asistencije, Pravilnik, osim pet kumulativnih uslova za ostvarenje prava na korišćenje usluge uvodi i dodatne kriterijume za ostvarivanje prava na korišćenje ove usluge. Ovi kriterijumi se koriste u slučaju istog broja bodova za više potencijalnih korisnika.

Korisnici kojima je ova mera jedini vid podrške imaju prioritet nad korisnicima koji koriste druge vidove proširene socijalne zaštite koje finansira ili sufinansira grad. Član 11. ovog pravilnika ukazuje da prioritet pri ostvarivanju prava na uslugu imaju potencijalni korisnici koji kumulativno ispunjavaju najveći broj od sledećih posebnih kriterijuma koji proizilaze iz dodatnih kriterijuma:

- osobe koje nemaju mogućnost samostalnog zadovoljenja bazičnih potreba;
- radni odnos na neodređeno i određeno vreme;
- angažovanje na osnovu ugovora o PPP i ugovora o delu;
- volontiranje na osnovu programa NSZ;
- ostali vidovi volontiranja po ugovorima;
- predsednik udruženja građana ili član organa upravljanja udruženja građana ili član udruženja građana;
- studenti do 26 godina starosti;
- studenti preko 26 godina starosti;
- član komisija i radnih tela formiranih na međunarodnom, republičkom ili lokalnom nivou u svim oblastima po članstvu;
- takmičar sa postignutim rezultatima u svim oblastima u prethodnoj godini;
- osoba koja živi sama;
- osoba koja živi u porodičnom domaćinstvu u kome članovi zbog starosti ili bolesti ne mogu da mu pomognu, kao i osobe koje žive sa samo jednim članom;
- osoba koja živi u porodičnom domaćinstvu sa zaposlenim odraslim članovima porodičnog domaćinstva i/ili maloletnom decom;
- osobe koje ne koriste druge vidove proširenih oblika socijalne zaštite.

Po sličnom modelu su razrađeni i kriterijumi za korišćenje usluge lični pratilac. Naime, neophodno je kumulativno ispunjavanje svih uslova koji su propisani

²³ Pravilnik o utvrđivanju kriterijuma za izbor korisnika usluge personalne asistencije i usluge lični pratilac deteta, Službeni list grada Niša, br.22/2024.

Pravilnikom o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite, dok su definisani i dodatni kriterijumi. Korisnici kojima je ova mera jedini vid pomoći imaju prioritet nad korisnicima koji koriste druge vidove proširene socijalne zaštite. Član 17. definiše da prioritet pri ostvarivanju prava na uslugu imaju potencijalni korisnici koji kumulativno ispunjavaju najviše od sledećih posebnih kriterijuma koji proizilaze iz dodatnih kriterijuma:

- deca koja ostvaruju pravo na uvećani dodatak za tuđu negu i pomoć;
- deca koja ostvaruju pravo na dodatak za tuđu negu i pomoć;
- deca koja žive sa jednim roditeljem;
- deca iz porodičnog domaćinstva sa više dece sa invaliditetom i smetnjama u razvoju;
- roditelji ratni vojni invalidi od I do VII grupe, kao i roditelji kojima je priznato pravo na uvećani dodatak za negu i tuđu pomoć;
- deca blizanci sa invaliditetom ostvaruju pravo na ličnog pratioca bez obzira na kriterijume.

Kod pružanja ove usluge napomenuto je i da stručni tim centra za socijalni rad može omogućiti pružanje ove usluge na osnovu procene koja ukazuje na potrebu pružanja usluge usled prevazilaženja novonastale hitne, teške porodične situacije, iznenadnog pogoršanja određene bolesti, nesreće ili drugih nepredviđenih okolnosti. Procena se kumulativno primenjuje kao poseban kriterijum.

Odlukom iz 2019. godine, uvodi se i usluga predah smeštaj koja je kao kratkoročni i povremeni smeštaj dostupna deci sa smetnjama u razvoju i njihovim porodicama radi unapređenja kvaliteta njihovog života i ostanka deteta u porodici.

Iz navedenog pregleda može se zaključiti da je grad Niš periodično uvodio nove usluge za osobe sa invaliditetom i da je ova ciljna grupa bila u fokusu politika na lokalnom nivou. Sa druge strane, pretpostavka je da je Pravilnik o utvrđivanju kriterijuma za izbor korisnika usluge personalne asistencije i usluge lični pratilac deteta donesen na osnovu nedovoljnog iznosa finansijskih sredstava u odnosu na potencijalni broj korisnika. Ipak, sa aspekta ljudskih prava, preporuka je da usluge budu dostupne svim korisnicima koji za istim imaju potrebu.

6. REZULTATI TERENSKOG ISTRAŽIVANJA

6.1. Položaj i potrebe mladih iz perspektive mladih sa intelektualnim teškoćama

„Socijalizacija je po meni za ceo svet, svima to treba, pa čak i odraslima!“

učesnica fokus grupe iz Beograda

„Važno je da neko ide na posao da bi radio, da bi imali adekvatnu platu za svakodnevni život, da bismo izdržavali svoju porodicu, da bismo imali dobru poziciju i mogli da stojimo na svojim nogama.“

učesnica fokus grupe iz Beograda

U okviru istraživačkog procesa i prikupljanja podataka realizovane su dve fokus grupe sa mladima sa intelektualnim teškoćama. Jedna fokus grupa je sprovedena u Beogradu, dok je druga sprovedena u Nišu. Na fokus grupama je učestvovalo devetoro mladih osoba. Fokus grupe su održane u aprilu mesecu 2024. godine.

Pitanja za mlade koji su učestvovali na fokus grupama su bila posebno kreirana i prilagođena specifičnostima ciljne grupe. Na fokus grupi u Nišu su bili prisutni i roditelji kao podrška mladima u razmevanju pitanja i davanju odgovora, s tim što se vodilo računa da roditelji ne sugerišu mladima odgovore, kako bi odgovori bili autentični. Ovakav model se pokazao koristan kada je u pitanju ova ciljna grupa mladih, jer su imali podršku i bili osnaženi da iskažu svoja razmišljanja.

Pitanja na fokus grupama su bila podeljena prema sledećim oblastima:

- obrazovanje;
- slobodno vreme;
- zdravlje;
- usluge;
- zapošljavanje;
- zajednica i okruženje.

Pojedini mladi koji su učestvovali na fokus grupama su završili srednju školu, dok su pojedini još uvek u obrazovanom procesu. Mladi koji su iz Beograda su tokom perioda školovanja imali ličnog pratioca. U Nišu je nešto drugačija situacija, tu nisu svi učenici imali obezbeđenog ličnog pratioca, već je tu ulogu preuzimao neko od roditelja. I sada je slična situacija, te kod pojedinih učesnika iz Niša roditelji odvođe i dovode dete u školu i borave sa detetom na nastavi. Iz

razgovora sa mladima koji su koristili uslugu ličnog pratioca može se zaključiti da im je ova vrsta usluge bila veoma korisna, da su razvili odnos poverenja sa tom osobom, kao i da im sada, kada više ne idu u školu, ta osoba nedostaje. Neki od mladih navode da se povremeno viđaju sa osobama koje su im bile lični pratioci i da im prija ta vrsta druženja. Kažu da povremeno prošetaju, odu na kafu zajedno i slično.

„Znali smo se mnogo godina, a sada je nema.”

učesnica fokus grupe iz Beograda o svom ličnom pratiocu

Uglavnom je većina učesnika navela da vole ili da su voleli da idu u školu. Ono što prepoznaju da bi trebalo unaprediti jeste da bi im značilo da ima više interakcije, umesto da nastavnici samo predaju. Navode da samo pojedini nastavnici obraćaju više pažnje na ove učenike, da prilagođavaju nastavu i da su zanimljivi. Među učesnicima je bilo i mladih koji se pripremaju za upis srednje škole. Imajući u vidu ovaj posebno osetljiv period, kao i adolescentni bunt, mogu se razumeti u tom kontekstu i izjave tipa: „Iz pakla u pakao”. Sa druge strane, upravo ove izjave nam mogu ukazati na to koliko je potrebno obratiti pažnju na mladu osobu, uključiti značajne aktere i prilagoditi okruženje, kako bi uspešno prevazišla izazove u tranzicionom periodu, umesto da se samo očekuje „da se deca prilagođavaju sistemu”.

Kada je u pitanju slobodno vreme navode da vole da odlaze u dnevni boravak (mladi koji su uključeni u dnevni boravak za mlade sa smetnjama u razvoju). Takođe, mladi sa fokus grupe iz Beograda su navodili da vole da učestvuju u aktivnostima koje sprovodi organizacija „Evo ruka”, a koja se realizuje u formi Kluba za mlade. U Nišu su takođe istakli da im prijaju zajedničke aktivnosti koje se sprovode u okviru udruženja „Dan”.

Mladi koji su završili obrazovni proces kažu i da im nedostaju drugari iz škole i da sada nemaju kontakt sa njima. Iz razgovora sa mladima koji idu u školu se može zaključiti da se slabije druže sa vršnjacima iz škole, da eventualno imaju po jednog drugara sa kojim imaju blizak odnos. Posebno se slabo druže van škole, gotovo i da nemaju međusobno kontakt. Ovaj podatak je veoma značajan u kontekstu isključenosti koja se naročito prepoznaje kada završe srednju školu, posebno ukoliko nemaju usluge u zajednici ili aktivnosti u okruženju koje su im dostupne i u koje mogu da budu uključeni.

Mladi navode da bi im značilo da imaju više kulturno-zabavnih i rekreativnih aktivnosti, odlazaka na izlete, na koncerte, u teretanu. Pojedini od njih su uključeni

na radionice (poput pravljenja sapuna), zatim na ples. Takođe idu povremeno i u pozorište, kao i na sportske manifestacije i utakmice. Međutim, primetno je da uglavnom na ove aktivnosti odlaze sa roditeljima ili članovima porodice. Niko nije naveo da na navedene aktivnosti odlazi sa nekim od vršnjaka.

Kažu da bi voleli da imaju „*neko svoje mesto*“, na primer neki klub ili kafić gde mogu da budu opušteni, da budu to što jesu, da ih niko ne požuruje kada treba nešto da poruče ili da mogu da se druže. Voleli bi da i drugi mladi mogu da dolaze u taj „njihov klub“. Takođe su svesni da većina dece sa kojom su išli u školu imaju drugačiji život od njih, da su zaposleni, da se druže, izlaze i slično.

Uglavnom su svi naveli da imaju obaveze kod kuće, u smislu da raspremaju svoju sobu, postavljaju sto za jelo i rasklanjaju, idu u nabavku zajedno sa roditeljima, učestvuju u pripremi hrane.

U delu razgovora koji se odnosio na brigu o zdravlju, mladi su upitani kako se zdravstveni radnici odnose prema njima kada odu na pregled. Kažu da uglavnom daju informacije roditeljima, ali da neki lekari kažu i njima koji lek treba da popiju. Na osnovu razgovora se stiče utisak da nemaju izražen strah od odlaska kod lekara opšte prakse, ali da je problem na primer odlazak kod stomatologa. U tom kontekstu bi bilo značajno da lekari i specijalisti budu dodatno edukovani za rad sa ovom grupom dece i mladih, kao i da se unaprede savremni pristupi i procedure u lečenju.

Po pitanju usluga koje koriste, primećuje se da su to uglavnom usluge dnevnog boravka za decu i mlade sa smetnjama u razvoju za mlade koji koriste tu uslugu. Pored toga učestvuju u programskim aktivnostima koje se sprovode u različitim organizacijama, a namenjene su ovoj korisničkoj grupi. Ono što se izdvaja kao problem jeste generalno nedostatak usluga, ali i dostupnost kada se nešto sprovodi. Aktivnosti ovog tipa su često projektnog karaktera, što znači da i realizacija najčešće prestane kada se projekat završi.

Na planu zapošljavanja mladi su prepoznali da im je važno da rade, istakli su da im znači kada mogu da zarađuju, kao i da se dobro osećaju kada idu na posao. Neki od njih su radno angažovani kroz program prakse, s tim da još uvek ne ostvaruju zaradu. Zaposlenje i uopšteno radne obaveze se prepoznaju kao višestruko korisne, ne samo sa strane finansija, već i kao mogućnost da budu uključeni u život zajednice, da razvijaju osećaj odgovornosti i sopstvenog doprinosa. Ono što se prepoznaje jeste da još uvek nema dovoljno prilika za rad mladih iz ove društvene grupe, ali i da im se ne pružaju prilike da ispolje svoje potencijale što može nepovoljno uticati na radnu motivaciju i postignuća. Mladi su navodili da se najčešće angažuju na poslovima reciklaže, knjigovesca i sl. Ono što

mladi prepoznaju i čime bi voleli da se bave su grafički dizajn, priprema za štampu, poslovi u oblasti informacionih tehnologija, slikanje, izrada ručnih radova poput šivenja, krojenja, izrade odevnih predmeta i sl.

Kroz razgovor sa mladima stiže se utisak da im najviše nedostaje druženje sa vršnjacima u slobodno vreme. Smatraju da bi drugi ljudi iz okruženja trebalo da budu više senzibilisani za njihove potrebe i da imaju razumevanje. Kao primer kako bi ljudi u zajednici mogli da se edukuju o specifičnostima ove ciljane grupe naveli su predlog da se napravi film, kao na primer što gledaju u školi filmove u kojima je tema vršnjačko nasilje. Smatraju da bi na taj način druge osobe u okruženju "suptilno" mogle da se upoznaju sa karakteristikama ove društvene grupe i nauče puno toga o njima. "Ovakvi filmovi dotaknu decu, e pa tako nešto treba i o nama da nauče, na suptilan način", izjavio je jedan od učesnika u fokus grupi iz Niša .

Već je napomenuto da su na fokus grupi u Nišu bili prisutni i roditelji mladih. I njihovi direktni uvidi su bili veoma značajni za sagledavanje društvenog položaja mladih sa intelektualnim teškoćama u Nišu. U vezi sa tim, navodimo samo neke značajne aspekte koje su roditelji istakli, a koji predstavljaju uvod u naredno poglavlje ovog istraživanja:

"Mi smo prinuđeni da se stalno prilagođavamo sistemu, umesto da se sistem prilagodi nama."

"Oznaka za parking za osobe sa invaliditetom je slika osobe u kolicima - i to dosta govori o neprepoznavanju intelektualnih teškoća."

"Naša deca ne mogu da studiraju, iako imaju potencijal za to jer prilagođavanje programa i gradiva nije predviđeno za fakultet."

"Ova "kategorija" dece nije prepoznata ni u paraolimpijskim disciplinama. Tu takođe postoji diskriminacija i deca sa intelektualnim teškoćama nemaju ni ovde mogućnosti da se takmiče."

"Lepo je kada se obeležava neki dan, ali kada i to prođe, mi ostajemo sami sa našom decom."

6.2. Položaj i potrebe mladih sa intelektualnim teškoćama i njihovih porodica iz perspektive roditelja

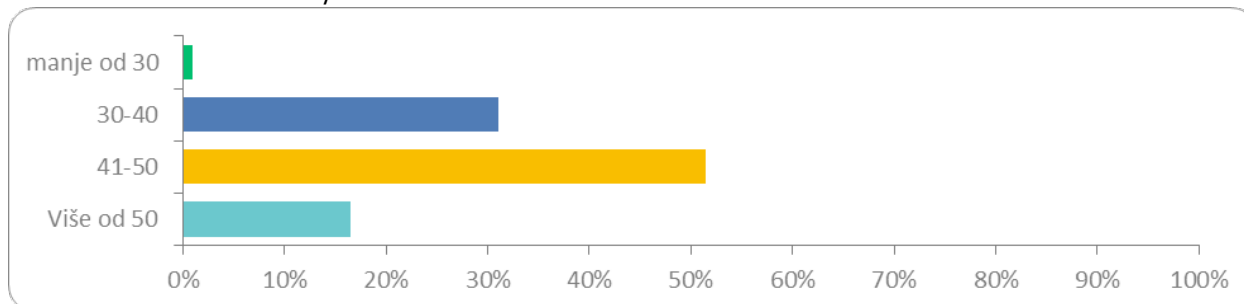
6.2.1. Demografski podaci

Struktura uzorka roditelja koji je odgovorio na upitnik se najvećim delom sastoji od ispitanika ženskog pola, 85.4%, dok je u istraživanju učestvovalo 14.6% muškaraca.

Oko polovine ispitanika (51.5%) je bilo starosti između 41 i 50 godina, dok je samo jedan ispitanik bio mlađi od 30 godina (Grafikon 1).

Grafikon 1.

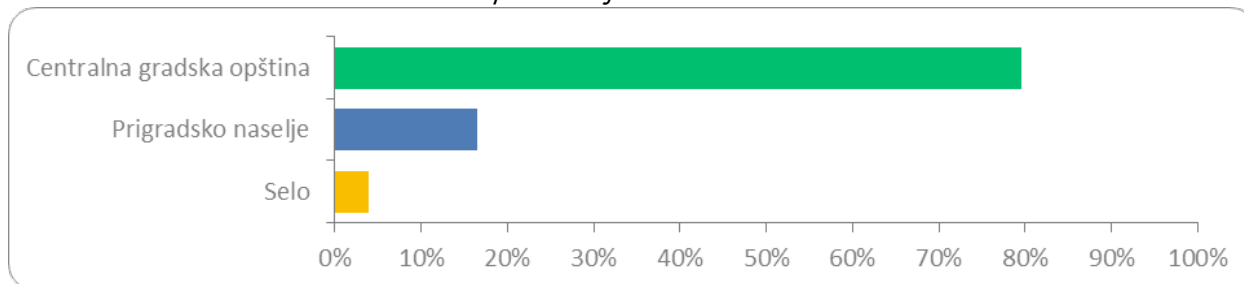
Starosna struktura ispitanika

Veći procenat ispitanih roditelja živi na teritoriji grada Niša, njih 57.3%, dok je drugi deo uzorka, 42.7% ispitanika iz Beograda. U ukupnom uzorku preovlađuju roditelji koji žive u centralnim gradskim opštinama, 79.6% (Grafikon 2).

Grafikon 2.

Struktura uzorka u odnosu na tip naselja u kome žive

Uzorak se sastojao najvećim delom od visoko obrazovanih roditelja (završena viša škola ili fakultet) – 61.2%, dok je najviše srednju školu završilo 37.9% roditelja. Oko dve trećine roditelja (64.1%) je bilo zaposleno, a nešto više od jedne trećine uzorka (35.9%) su činili roditelji koji nisu zaposleni. Svaki četvrti ispitanik (25.2%) je van radnog odnosa duže od godinu dana. Uzorak su činili uglavnom roditelji koji imaju dvoje dece (55.3%) i oni koji žive u bračnoj zajednici (71.8%).

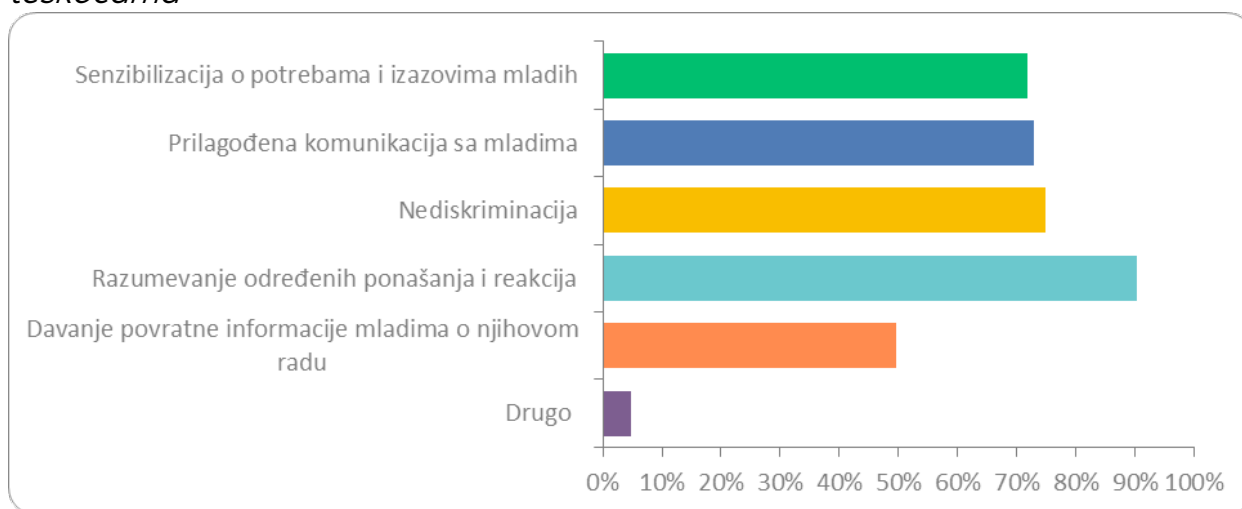
6.2.2. Obrazovne potrebe mladih i zaposlenje

Najveći broj dece sa intelektualnim teškoćama roditelja koji su učestvovali u ovom istraživanju nije završilo srednju školu, 85.4%, dok je od ukupnog broja mladih koji su završili srednju školu samo dvoje trenutno zaposleno, a niko od njih nije prošao program pripreme za zaposlenje.

Sa druge strane, velika većina roditelja (86.4%) smatra da su programi pripreme za zaposlenje neophodni kako bi se mlada osoba sa intelektualnim teškoćama bolje pripremila za posao, dok svi ispitanici koji su učestvovali u istraživanju smatraju da bi trebalo edukovati poslodavce o potrebama mladih iz ove ciljne grupe. Sve oblasti edukacije poslodavaca koje su predložene kroz ovaj upitnik su visoko ocenjene (Grafikon 3).

Grafikon 3.

Oblasti za edukaciju poslodavaca o potrebama mladih sa intelektualnim teškoćama

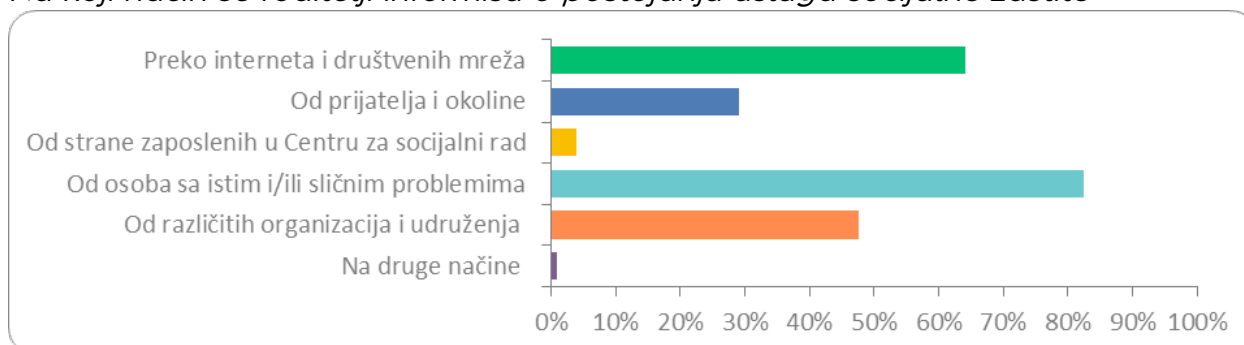
6.2.3. Usluge socijalne zaštite - dostupnost i usklađenost sa potrebama mladih

Što se tiče usluga koje su namenjene mladima sa intelektualnim teškoćama, najveći procenat roditelja smatra da u njihovoj zajednici ne postoje usluge za ovu ciljnu grupu - 39.8%, dok 35.9% ne zna za postojanje ovih usluga. Tek nešto manje od četvrtine ispitanika odgovara da usluge za mlade sa intelektualnim teškoćama postoje, njih 24.2%.

Kada je reč o tome koji su glavni izvori informisanja roditelja o pravima na određene usluge socijalne zaštite koje su namenjene mladima sa intelektualnim teškoćama, simptomatično je da se najveći broj roditelja informiše preko drugih osoba koje imaju slične probleme, 82.6%, zatim preko interneta i društvenih mreža, dok se najmanji procenat roditelja informiše preko zaposlenih iz Centra za socijalni rad, 3.9% (Grafikon 4).

Grafikon 4.

Na koji način se roditelji informišu o postojanju usluga socijalne zaštite

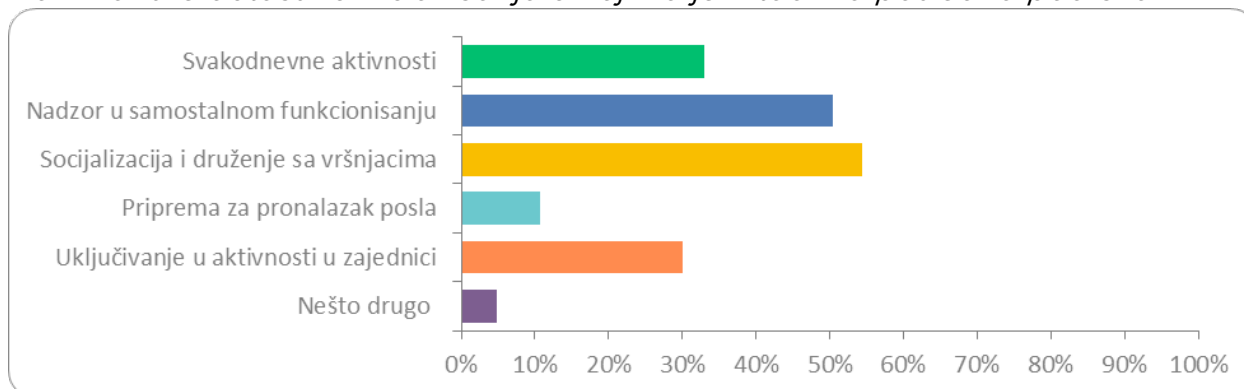

Nešto više od četvrtine ispitanika (28.2%) nije upoznato ni sa sadržinom ni sa načinom ostvarivanja usluga socijalne zaštite koje su namenjene deci i mladima sa smetnjama u razvoju, dok samo 4.9% roditelja smatra da ponuđene usluge socijalne zaštite u potpunosti odgovaraju potrebama njihovog deteta za podrškom. Što se tiče konkretnih usluga socijalne zaštite, 60.2% roditelja izjavljuje da njihovo dete nema obezbeđenu podršku personalnog asistenta.

Kada govorimo o oblastima u kojima je njihovom detetu potrebna najveća podrška u funkcionisanju, izdvajaju se socijalizacija i druženje sa vršnjacima - 54.4% i nadzor u samostalnom funkcionisanju - 50.5% (Grafikon 5).

Grafikon 5.

Dominantne oblasti funkcionisanja u kojima je mladima potrebna podrška

6.2.4. Zdravstvene potrebe mladih

Ispitanici dominantno izjavljuju da u sredini u kojoj žive imaju sve zdravstvene usluge za dete - 76.7%, a podeljeni su po pitanju toga da li kod lekara dobijaju sve potrebne informacije u vezi sa zdravstvenim statusom deteta.

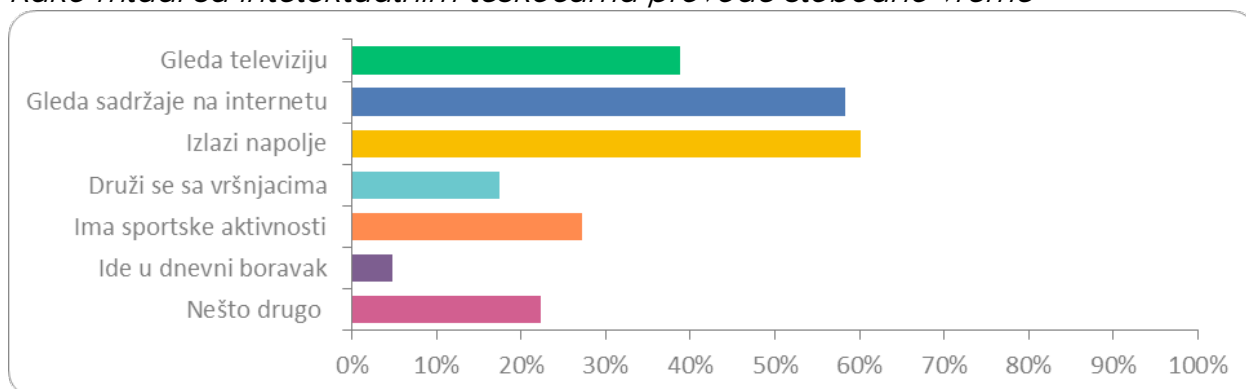
Sa druge strane, na skali od 1 do 5, roditelji dostupnost zdravstvenih usluga ocenjuju prosečnom ocenom 2.7 što je nešto ispod proseka. Kod ove tvrdnje uočene su statistički značajne razlike između odgovora muških i ženskih ispitanika gde su muškarci višim skorom ocenjivali dostupnost zdravstvenih usluga, kao i između ispitanika iz Beograd i Niša, gde su ispitanici iz Niša smatrali da su im zdravstvene usluge dostupnije od onih iz Beograda.

6.2.5. Slobodno vreme mladih i odnosi sa drugima

Najveći procenat roditelja izjavljuje da njihova deca koriste slobodno vreme tako što izlaze napolje (60.2%) i gledaju sadržaje na internetu (58.3%), a najmanji procenat mladih ide u dnevni boravak, njih samo 4.9% (Grafikon 6).

Grafikon 6.

Kako mladi sa intelektualnim teškoćama provode slobodno vreme

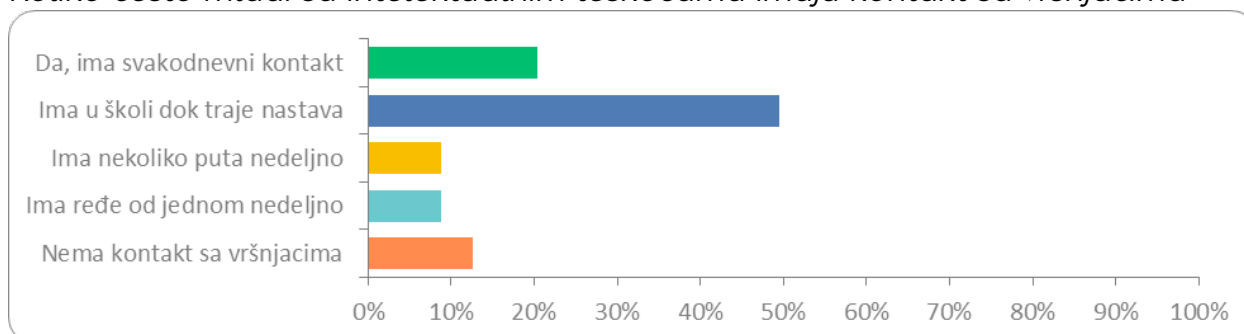

U skladu sa odgovorima iz prethodnog pitanja, većina roditelja smatra da njihovoj deci najviše prija šetnja (78.7%), kao i gledanje televizije i sadržaja sa interneta (55.3%).

Gotovo polovina ispitanika izjavljuje da njihovo dete ima kontakt sa vršnjacima samo u školi dok traje nastava, njih 49.5%, dok 12.6% roditelja kaže da njihovo dete nema uopšte kontakt sa vršnjacima (Grafikon 7).

Grafikon 7.

Koliko često mladi sa intelektualnim teškoćama imaju kontakt sa vršnjacima

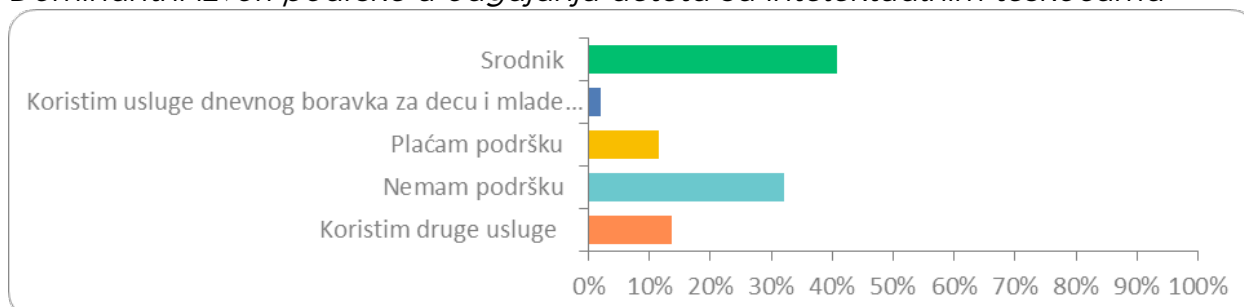
Na skali od 1 do 5, roditelji ocenjuju prosečnim ocenom 2.57 da je njihovo dete dobro integrisano u zajednicu, a ocenom 2.41 da dete koristi sve raspoložive resurse u zajednici, gde su obe tvrdnje ocenjene ispod proseka. U ovom slučaju kod obe tvrdnje su uočene statistički značajne razlike između ispitanika muškog i ženskog pola sa jedne strane i između ispitanika iz Beograda i Niša sa druge. Očevi višim prosečnim skorom ocenjuju integrisanost deteta u zajednicu i korišćenje raspoloživih resursa zajednice u odnosu na majke, gde ispitanici iz Niša daju više prosečne ocene na obe tvrdnje u odnosu na ispitanike iz Beograda.

6.2.6. Podrška roditeljima mladih sa intelektualnim teškoćama

Što se tiče odgovora na pitanje čiju podršku dominantno imaju kada je reč o odgajanju deteta, dva najčešća odgovora su podrška srodnika (40.8%), dok je 32% ispitanika odgovorilo da nemaju nikakvu podršku. Ukupno je četiri ispitanika odgovorilo da koristi uslugu ličnog pratioca, dva roditelja da koriste uslugu dnevnog boravka za decu i mlade sa teškoćama u razvoju i jedan roditelj da koristi uslugu predah smeštaja (Grafikon 8).

Grafikon 8.

Dominantni izvori podrške u odgajanju deteta sa intelektualnim teškoćama

Kada su u pitanju odgovori roditelja na različite segmente podrške, ispitanici su ocenjivali tvrdnje ocenama od 1 do 5 u kojoj meri se odnose na njih, i najviši

prosečan skor ima odgovor na tvrdnju „Osećam se premoreno u roditeljskoj ulozi” - 3.88, a najniži „Imamo obezbeđenu besplatnu podršku defektologa, logopeda” - 1.82 (Tabela 1).

Tabela 1.

Prosečne ocene ispitanika na tvrdnjama

Tvrdnja	N	AS
Imamo obezbeđenu besplatnu podršku defektologa, logopeda	103	1.82
Imam podršku u brizi o detetu	103	2.14
Osećam se usamljeno u sredini u kojoj živimo	103	3.38
Osećam se premoreno u roditeljskoj ulozi	103	3.88
Potrebna mi je dodatna psihološka podrška za prevazilaženje izazova sa kojima se svakodnevno suočavam	103	3.75
Kada mi je potreban "predah" imam nekoga ko će brinuti o detetu	103	2.64
Imamo dovoljno novca da platimo tretmane i usluge za dete	103	2.21
Mogu nesmetano da radim jer je moje dete zbrinuto tokom dana	103	2.13
U okruženju u kom živimo imaju razumevanje za potrebe mog deteta	103	2.85

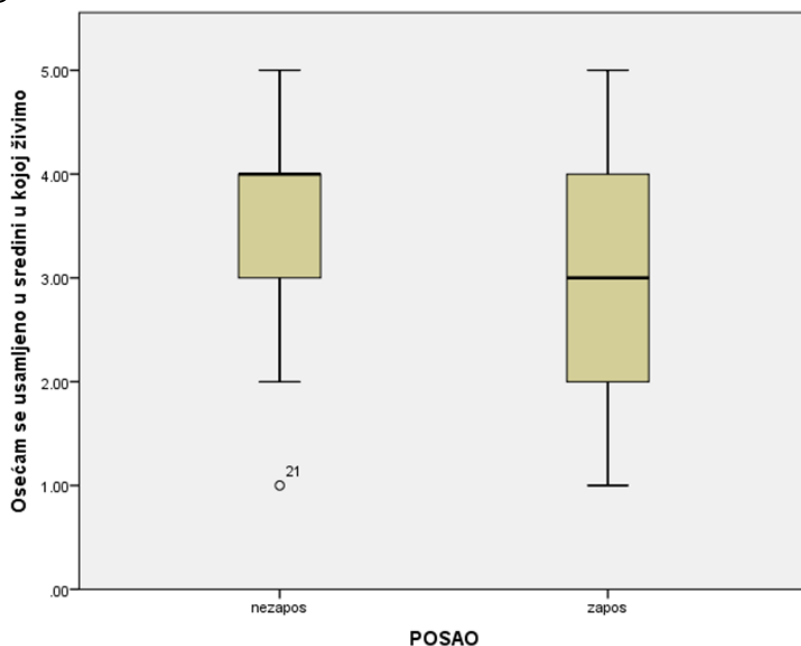
U ovom slučaju kod nekoliko tvrdnji je uočena statistički značajna razlika između muških i ženskih ispitanika, gde su očevi davali prosečno više skorove na tvrdnje „Imam podršku u brizi o detetu”, „Mogu nesmetano da radim jer je moje dete zbrinuto tokom dana” i „U okruženju u kom živimo imaju razumevanje za potrebe mog deteta”, dok su tvrdnje „Osećam se premoreno u roditeljskoj ulozi” i „Potrebna mi je dodatna psihološka podrška za prevazilaženje izazova sa kojima se svakodnevno suočavam” bile ocenjene višom ocenom od strane majki u odnosu na očeve.

Takođe, kod tvrdnje „Osećam se usamljeno u sredini u kojoj živimo” uočena je statistički značajna razlika između roditelja koji su zaposleni i onih koji to nisu, gde

su više skorove davali nezaposleni roditelji u odnosu na one koju su zaposleni (Grafikon 9).

Grafikon 9.

Razlika između zaposlenih i nezaposlenih roditelja u oceni usamljenosti u sredini gde žive

6.3. Položaj i potrebe mladih iz perspektive relevantnih aktera

Kroz sprovođenje polustrukturiranih intervjua sa relevantnim akterima koji su upoznati sa potrebama i izazovima sa kojima se suočavaju mladi sa intelektualnim teškoćama i njihove porodice, ispitanici su delili svoja iskustva i zapažanja o politikama i propisima koji su relevantni za ovu ciljnu grupu, aktuelnom stanju i dostupnosti usluga, stavovima opšte javnosti o ovoj kategoriji korisnika, kao i ključnim izazovima i nedostacima u sistemu zaštite mladih sa intelektualnim teškoćama i njihovih porodica.

Kada je reč o politikama, propisima i normativnim okvirom uopšte, ispitanici su saglasni u tome da je potrebno unaprediti aktuelne propise budući da u njima nisu na pravi način prepoznate specifičnosti mladih iz ove ciljne grupe. Takođe, navode da ne postoje planska dokumenta koja se na sistematičan način bave ovom ciljnom grupom i da postoji potreba da se ovi mladi na neki način

apostrofiraju kroz politike. Kao jedan od dominantnih izazova kada je u pitanju normativni okvir, ispitanici navode da iako je Zakonom o socijalnoj zaštiti usluga pomoć u kući predviđena i za decu i mlade sa smetnjama u razvoju, u praksi se jako retko dešava da je ova ciljna grupa obuhvaćena ovom uslugom, pošto se ona po automatizmu pruža odraslim i starima. Stoga je neophodno unaprediti standarde za pružanje usluge pomoć u kući, kako bi ona postala dostupnija i mladima sa različitim teškoćama. Ispitanici su naveli i inicijativu koju su pokrenule različite organizacije civilnog društva da se usluga lični pratilac deteta proširi i na decu i mlade koji izađu iz sistema obrazovanja i to na dve godine po izlasku iz sistema, ali su različita mišljenja koliko bi produžetak trajanja ove usluge doveo do suštinskog i dugoročnog uticaja na korisnike. Tako je predstavnica Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu navela da iako podržava ovu inicijativu, da je potrebno razvijati i nove usluge socijalne zaštite koje će biti prilagođene potrebama mladih sa teškoćama u trenutku kada završe školovanje.

Predstavnici udruženja koja deluju u Beogradu navode da postoji neusklađenost gradske Odluke o socijalnoj zaštiti sa Pravilnikom o minimalnim standardima socijalne zaštite, budući da usluga pomoći u kući za decu i mlade nije predviđena ovom odlukom, što je u vezi sa prethodno navedenim izazovom.

Što se tiče grada Niša, predstavnica udruženja koje realizuje aktivnosti sa mladima sa razvojnim smetnjama i intelektualnim teškoćama navodi da je preko potrebna izmena lokalne Odluke o pravima i uslugama socijalne zaštite u kojoj nije predviđena usluga stanovanje uz podršku i da aktuelno postoji inicijativa od strane nekoliko udruženja iz Niša da se ova odluka izmeni, kako bi se stvorili normativni uslovi da se stanovanje uz podršku uspostavi na lokalnu i dugoročno održi kroz sufinansiranje od strane grada.

Kada je reč o dostupnim uslugama za mlade sa intelektualnim teškoćama, učesnici ovog istraživanja su saglasni da je broj, struktura i sadržaj usluga namenjenih ovoj ciljnoj grupi ograničen. U sistemu socijalne zaštite, ali i u drugim sistemima ne postoje usluge koje su specifično dizajnirane za grupu mladih sa smetnjama u razvoju, već su to usluge koje su uopšteno namenjene deci i mladima sa invaliditetom. Jedna od usluga koja se sprovodi u Nišu i koju su ispitanici naveli kao primer dobre prakse je usluga porodično orijentisane rane intervencije, kojom koordinira Dom zdravlja u Nišu, i koja je namenjena porodicama dece sa različitim razvojnim teškoćama. Usluga se pruža na terenu, u porodičnom okruženju i podrazumeva koordinaciju različitih sistema, pre svega pedijatrijske službe koja je prva instanca u prepoznavanju problema, a kroz samu uslugu se jačaju roditeljske kompetence za ranu stimulaciju dece.

Što se tiče usluga koje se pružaju u okviru sistema socijalne zaštite, učesnici istraživanja iz Niša navode da se poslednjih godina znatno povećao broj ličnih pratilaca, ali da potrebe za ovom uslugom i dalje prevazilaze kapacitete ove usluge. Druga usluga u ovom gradu koja se pruža deci i mladima sa razvojnim teškoćama je dnevni boravak, ali i za ovu usluga ispitanici navode da ne pokriva sve potrebe. Takođe, još jedna usluga namenjena ovoj ciljnoj grupi u Nišu, odnosno njihovim roditeljima i starateljima, je predah smeštaj i ova usluga je nedavno uspostavljena. Sve tri usluge pruža lokalni Centar za pružanje usluga.

U Beogradu, ispitanici navode da se od licenciranih usluga za mlade sa intelektualnim teškoćama pružaju samo usluge lični pratilac i dnevni boravak. U okviru civilnog sektora postoji dosta programa i aktivnosti za ovu grupu mladih i za njihove porodice, ali oni zavise od projektnog finansiranja i nemaju dugoročnu održivost.

Potrebe mladih sa intelektualnim teškoćama, prema rečima ispitanika, su vrlo različite, budući da se radi o vrlo heterogenoj ciljnoj grupi i s obzirom da razvojne smetnje i intelektualne teškoće mogu biti različite. U tom kontekstu, same aktivnosti je potrebno prilagoditi. Jedna od ispitanica navodi:

„Jako je važno da naši mladi svaki dan imaju svaki razlog da izađu iz svojih kuća, da se uče novim veštinama, da stvaraju nešto u skladu sa svojim mogućnostima. Usluge moraju dobro da se osmisle i prilagode njihovim potrebama i tu treba da se uključe stručnjaci različitih profila. Ako mlada osoba ima ispunjen makar deo dana, to je dobro za njih, ali i za njihove roditelje kojim se onda puno olakšava život.“

Kada je reč o stavovima opšte javnosti o mladima sa intelektualnim teškoćama, opšti utisak ispitanika je da iako nema detaljnih istraživanja na ovu temu, da se situacija popravlja što se tiče osvešćenosti javnosti o potrebama ove ciljne grupe. Ispitanici navode da nema puno diskriminacije, ali da je stigma koja prati ove korisnike i njihove porodice i dalje prisutna. Takođe navode da iako javnost pokazuje viši nivo senzibiliteta i empatije prema ovoj grupi i njihovim potrebama, nedostaje aktivnije uključivanje i podrška, bilo kroz volonterske akcije ili finansijski doprinos radu udruženja koja pružaju podršku. Učesnici istraživanja navode da sredina ipak nije u dovoljnoj meri svesna sa kakvim se sve izazovima sreću mladi i njihovi roditelji, a da je zadatak profesionalaca da rade na stalnom podizanju svesti o ovoj temi. Jedna od učesnica ovog istraživanja navodi:

„U našoj sredini preovlađuje mišljenje da sve što se dešava u porodici da ta porodica mora to da rešava kako zna i ume, malo se bavimo time da i tim roditeljima treba podrška.“

Što se tiče uočenih nedostataka u sistemu, ističe se nedovoljna angažovanost jedinica lokalnih samouprava u planiranju i obezbeđivanju usluga namenjenih ovoj ciljnoj grupi. Nedostaje i organizovanje jedinstvenih obuka za profesionalce iz različitih resora (obrazovanje, zdravstvo socijalna zaštita, pravosuđe), pa se često dešava da profesionalci ne poznaju delokrug rada drugih sistema, što značajno otežava i planiranje različitih servisa podrške. Jedna od učesnica navodi i da je neophodno uraditi detaljniju analizu kretanja korisnika u sistemu socijalne zaštite, jer nije poznat precizan broj korisnika različitih usluga.

Najveći izazov za ovu grupu mladih nastaje prilikom izlaska iz obrazovnog sistema, budući da oni u tom trenutku gube pravo na različite usluge, kao što je na primer lični pratilac deteta, koje su im do tada bile dostupne. Jedna od ispitanica navodi: **„Škola predstavlja obrazovnu instituciju, ali ona za našu decu ima i određenu svrhu socijalnog zbrinjavanja. I dok oni idu u školu imaju kontakte i sa vršnjacima i sa zajednicom, a kada završe školovanje oni se vraćaju kući i postaju nevidljivi za sistem. U Beogradu, na primer, nema nikog ko u dnevnom režimu pruža usluge za mlade nakon školovanja.“**

Takođe jedan od nedostataka u pružanju usluga, kao što je prethodno i navedeno, predstavlja nedovoljna razvijenost usluge pomoć u kući za decu i mlade, pa su u vezi sa ovim u poslednje vreme pokrenute različite inicijative kako bi se ova uslugu uspostavila na lokalnim nivoima. Učesnici istraživanja navode i nerazvijenost socijalno-zdravstvenih usluga, koje iako su prepoznate u zakonu, do sada nisu zaživele zbog nedovoljne koordinacije dva ministarstva (Ministarstva zdravlja i Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja). Za mlade sa intelektualnim teškoćama bi upravo ovakve usluge bile od višestruke koristi budući da, uz usluge socijalne zaštite, mladi vrlo često zahtevaju i određeni medicinski tretman u zavisnosti od stepena razvojnih smetnji.

Na kraju, ispitanici navode kao ključne donosiocice odluka kojima treba adresirati izazove koji se tiču mladih sa intelektualnim teškoćama i njihovih porodica, predstavnike Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja i Ministarstvo zdravlja na nacionalnom nivou, kao i Sekretarijat za socijalnu zaštitu u Beogradu i odeljenje za društvene delatnosti u gradu Nišu na lokalnom nivou.

7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I PREPORUKE ZA UNAPREĐENJE POLITIKA

Na osnovu dobijenih rezultata istraživanja, kao i pregleda postojećeg zakonodavnog okvira, kako na nacionalnom nivou, tako i na nivou Grada Beograda i Grada Niša, kao i pregleda dostupnih istraživanja, može se zaključiti

da se mladi sa intelektualnim teškoćama i njihovi roditelji suočavaju sa višestrukim izazovima u svakodnevnom funkcionisanju. Ove teškoće posebno dolaze do izražaja nakon završetka obrazovnog procesa, kada mlade osobe izgube pravo na ličnog pratioca (ukoliko su ga imali tokom školovanja), a mogućnosti za ulazak u svet rada i zapošljavanja su veoma ograničene.

Pre svega, značajno je napomenuti da bi bilo korisno kada bi se ova grupa mladih prepoznala kao zasebna grupa i u samom normativnom okviru, s obzirom da se postojeće definicije, a na osnovu toga i neposredna praksa, uglavnom odnose na decu i mlade sa smetnjama u razvoju, odnosno na osobe sa invaliditetom. Ovakvim pristupom gube se iz vida specifičnosti potreba ove ciljne grupe koje nisu identične sa svim drugim "podgrupama" koje se mogu izdvojiti u okviru ove dve navedene kategorije. U tom kontekstu je i kroz ovo istraživanje prepoznata potreba da se donesu nova, odnosno revidiraju postojeća strateška dokumenta. Interesantno je da Grad Beograd nema važeću Strategiju socijalne zaštite. Grad Niš je ima, ali ispitanici sa ove teritorije ukazuju na to da bi je trebalo revidirati i u odluku uključiti i uslugu stanovanje uz podršku. Dakle, kada posmatramo nivo politika, možemo zaključiti da je potrebno izraditi nova ili dopuniti postojeća dokumenta koja se odnose na ovu grupu mladih, kako bi se obezbedila kvalitetnija podrška, povećala pristupačnost usluga i obezbedila primena ujednačenih standarda u radu.

Analizom odgovora dobijenih od mladih, kao i od njihovih roditelja, ali i relevantnih aktera koji su uključeni u neposredan rad sa njima ili su u poziciji donosilaca odluka, primećujemo da u postojećem sistemu nedostaju prilagođeni programi koji bi mogli u potpunosti odgovoriti na potrebe mladih i njihovih porodica. Dostupni programi, odnosno usluge, se uglavnom odnose na postojanje dnevnih boravaka, kako u Beogradu, tako i u Nišu. Međutim, vrlo često ovi boravci nemaju dovoljno kapaciteta, odnosno postoje liste čekanja za uključivanje u ovu uslugu. Sa druge strane, ni u okviru samih boravaka ne postoje programske aktivnosti koje bi bile prilagođene specifično mladima sa intelektualnim teškoćama. Roditelji koji su bili uključeni u ovo istraživanje su naveli kako bi bilo značajno razvijati nove usluge za mlade sa intelektualni teškoćama u skladu sa njihovim potrebama, uključujući i razvoj socijalno-zdravstvenih usluga.

Takođe, ni postojeće usluge u sistemu socijalne zaštite koje bi eventualno mogle da se primene na ovu ciljnu grupu se ne koriste u dovoljnoj meri. Kao primer za to može se navesti usluga pomoći u kući, koja se, iako je Zakonom o socijalnoj zaštiti predviđena i za decu i mlade sa smetnjama u razvoju uglavnom po automatizmu pruža odraslima i starima. U tom kontekstu bilo bi neophodno unaprediti

standarde za pružanje ove usluge kako bi se povećala dostupnost i obuhvat korisnika iz grupe mladih sa intelektualnim teškoćama. Kao još jedna potreba, kada su usluge u pitanju, prepoznaje se i potreba za proširenjem usluge lični pratilac deteta i na mlade koji su završili obrazovni proces. Upravo o potrebi i važnosti ove usluge su posvedočili i mladi koji su učestvovali u fokus grupama, ali i njihovi roditelji. U svetlu boljeg praćenja kvaliteta pružanja usluga, bilo bi važno unaprediti postojeći sistem monitoringa i evidentiranja mladih koji koriste različite usluge socijalne zaštite.

Pored toga što ne postoje odgovarajuće usluge za ovu ciljnu grupu, značajno je naglasiti i da bi trebalo unaprediti sistem informisanja roditelja kako bi mogli da ostvare prava za svoju decu koja im pripadaju. Naime, kroz istraživanje se pokazalo da se uglavnom informišu sami, kao i da najmanji broj roditelja informacija o pravima i uslugama dobija preko centara za socijalni rad.

Kada je u pitanju zaposlenje mladih iz ove ciljne grupe, primećujemo da ne postoje programi koji bi ih pripremili za tržište rada, a takođe ne postoje ni programi koji bi dalje pratili proces prilagođavanja na poslu. Pored toga, dobijeni podaci ukazuju na to da poslovi u koje su mladi uključeni vrlo često nisu u skladu sa njihovim potencijalima, niti su prilagođeni njihovim mogućnostima, što dugoročno može uticati na motivaciju mladih da rade i odlaze na posao. Paralelno sa razvijanjem ovih programa pripreme za zaposlenje, bilo bi značajno razvijati i programe koji se odnose na senzibilisanje poslodavaca o potrebama mladih sa intelektualnim teškoćama. Poslodavci često nemaju dovoljno informacija, niti veština kada je u pitanju ova grupa mladih. U tom smislu, značajno je i da postoji praćenje od strane profesionalaca kako bi se istovremeno pružila podrška mladoj osobi, ali i kako bi joj se pomoglo u procesu prilagođavanja zahtevima radnog okruženja.

Kao poseban segment za koji se pokazalo da postoji potreba jeste uspostavljanje usluga podrške članovima porodice, posebno majkama, s obzirom na težinu izazova sa kojima se suočavaju tokom celokupnog podizanja mlade osobe. Dobijeni rezultati ukazuju na to da se ove porodice uglavnom oslanjaju na sopstvene snage, s obzirom da je trećina ispitanih navela da nema podršku, a da oni koji je imaju uglavnom je dobijaju od rodbine. U ovom segmentu akcenat je na psihološkoj podršci i obezbeđivanju usluge predah smeštaja.

Kao još jedan značajan aspekt prepoznat je problem finansiranja usluga, odnosno obezbeđivanja stabilnosti u tom domenu. Ovakvim pristupom omogućilo bi se povećanje dostupnosti usluga, održivost postojećih, ali i razvoj novih usluga. U tom kontekstu učesnici istraživanja smatraju da bi bilo potrebno organizovati obuke za

predstavnik jedinica lokalnih samouprava o mehanizmima planiranja i pružanja usluga kada je ova ciljna grupa u pitanju.

Imajući u vidu sve navedeno možemo zaključiti da postoji potreba za unapređenjem kako zakonodavnog okvira, tako i neposredne prakse u radu sa mladima sa intelektualnim teškoćama. Razvoj lokalnih usluga i servisa podrške, kako za njih, tako i za celokupnu porodicu, jedan je od preduslova za kvalitetniji život, odnosno kako bi ovi mladi ljudi bili adekvatno podržani nakon završetka školovanja. Da bi to bilo moguće značajno je da pristup bude fleksibilan, individualizovan, da mladi aktivno participiraju, kako bi se postojeći izazovi postepeno prevazilazili i kako bi se kroz to zadovoljile potrebe ove grupe mladih.

8. IZVORI

- Grad Beograd (2022). Strategija razvoja grada Beograda do 2027.godine. Beograd.
- Grad Niš (2022) Strategija socijalne zaštite grada Niša 2022 - 2026, Niš.
- Krstić, T., Mihić, I., Rajić, M., Branković, J, (2017) Podrška roditeljima dece sa smetnjama u razvoju i hroničnim bolestima - praktikum za program „Naša priča“. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Matković, G., Stranjaković, M. (2020) Mapiranje usluga socijalne zaštite i materijalne podrške u nadležnosti jedinica lokalnih samouprava u Republici Srbiji. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije.
- Nacionalna organizacija osoba sa invaliditetom Srbije (2017) Situaciona analiza: Položaj dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom u Republici Srbiji. Beograd: Nacionalna organizacija osoba sa invaliditetom Srbije.
- Odluka o budžetu grada Niša za 2024. godinu, dostupna na: <https://www.ni.rs/budzet-grada/> , posećeno 15.05.2024.
- Odluka o pravima iz oblasti socijalne zaštite na teritoriji Grada Niša, dostupna na: <https://www.gu.ni.rs/wp-content/uploads/doc/odluke/121126odluka01.pdf> , posećeno 17.05.2024.
- Odluka o pravima u socijalnoj zaštiti. Službeni list Grada Beograda br. 22/2011, 8/2012, 42/2012, 65/2012, 31/2013, 57/2013, 37/2014, 82/2015, 4/2016, 37/2016, 56/2016.
- Porodični zakon "Službeni glasnik RS", br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015.
- Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite, "Sl. glasnik RS", br. 42/2013, 89/2018 i 73/2019.
- Pravilnik o utvrđivanju kriterijuma za izbor korisnika usluge personalne asistencije i usluge lični pratilac deteta, Službeni list grada Niša, br.22/2024.
- Republički zavod za socijalnu zaštitu (2023) Izveštaj o radu ustanova za smeštaj dece i mladih za 2022. Beograd : Republički zavod za socijalnu zaštitu.
- Stefanović, L., Lazarević, S. (2023) Usluge u zajednici za osobe sa invaliditetom: politike i praksa. Beograd: Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S.
- Strategija deinstitutionalizacije i razvoja usluga socijalne zaštite u zajednici za period 2022-2026, „Službeni glasnik RS“ br.12/2022.
- Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji za period od 2020. do 2024. godine, "Službeni glasnik RS", br. 44/2020.
- Zakon o socijalnoj zaštiti „Službeni glasnik RS“ br. 24/2011 I 117/2022 – odluka US.
- Zakon o mladima „Službeni glasnik RS“, br.50/2011 i 116/2022 – dr.zakon.
- Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, „Službeni glasnik RS“, br.22/2006 i 13/2016.
- Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, "Sl. glasnik RS", br. 36/2009, 32/2013 i 14/2022 - dr. zakon.